

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ВОЛИНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ**

Кафедра економічної та соціальної географії

На правах рукопису

КИРИЧУК ОЛЬГА ОЛЕКСАНДРІВНА

**ЗАСТОСУВАННЯ ПОНЯТЬ ТА ТЕРМІНІВ З ГЕОГРАФІЇ НАСЕЛЕННЯ
УЧНЯМИ ЗАКЛАДІВ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ**

Спеціальність: 014.07 «Середня освіта. Географія»

Освітньо-професійна програма Середня освіта. Географія. Економіка

Робота на здобуття освітнього ступеня «Магістр»

Науковий керівник

СЛАЩУК АНДРІЙ МИКОЛАЙОВИЧ,

кандидат географічних наук, доцент

РЕКОМЕНДОВАНО ДО ЗАХИСТУ

Протокол №
засідання кафедри економічної та соціальної географії
від _____ 2024 р.

Завідувач кафедри
(_____) доц. Т. Г. Погребський

ЛУЦЬК – 2024

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. Теоретичні і методичні основи вивчення географії населення	6
1.1. Населення як об’єкт вивчення загальної та регіональної географії населення	6
1.2. Понятійно-термінологічний апарат в географічній науці.....	11
РОЗДІЛ 2. Науково-методичні основи дослідження географії населення.....	16
2.1. Методи дослідження населення.....	16
2.2. Науково-методичні основи створення словника-довідника з географії населення для учнів загальноосвітніх шкіл.....	20
РОЗДІЛ 3. Понятійно-термінологічний словник-довідник з географії населення для учнів загальноосвітніх шкіл.....	25
ВИСНОВКИ.....	76
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	78

ВСТУП

Актуальність теми. Населення є предметом вивчення багатьох наук – соціальних, економічних, біологічних, географічних. Географія розглядає населення під кутом зору виробника і споживача матеріальних благ. По мірі залежності економічної географії від певних умов в системі географічних наук, головним стає дослідження господарської діяльності населення та його заняття. Економіко-географи завжди розглядали населення з тих теоретичних позицій, на яких в той момент знаходилась географічна і економічна наука.

Географія населення займає особливе місце в суспільній географії у порівнянні з таким галузевими науками, як географія промисловості, сільського господарства або транспорту. Адже населення, як продуктивна сила і як сукупність споживачів пов'язане з усіма галузями господарства, воно бере участь в усіх явищах і процесах, які вивчаються суспільною географією. Крім того, має такі особливості, які не залежать безпосередньо від господарства, але також повинні враховуватись при географічній характеристиці населення.

Здавалося б населення України добре вивчене. У науково-популярній, науковій та довідковій літературі досить широко висвітлена його чисельність, статеві-вікова структура, трудові ресурси, міграції, міське і сільське розселення, народонаселення, національний склад. Але неабияке значення має істотне підвищення якості та ефективний процес в освіті, навчанні, оскільки це – багатофакторний процес. Одним з його чинників є повсякчасна понятійна робота на уроках, адже наукові поняття, їх система – основа знання. У цьому контексті шкільне навчання стикається із значними труднощами. Гадаємо, що навчальний предмет логіки вкрай потрібен, він значно покращив би логічні основи вивчення всіх дисциплін. Все це і визначило тему, мету і головні напрями дослідження.

Об'єктом дослідження є наукові поняття з дисципліни “Географія населення”.

Предметом дослідження є теоретико-методичні основи окремих понятійно-термінологічних систем географії населення.

Метою магістерської роботи є складання понятійно-термінологічного словника з географії населення, пояснення теоретичних положень, пов'язаних із термінологією.

Поставлена мета визначила необхідність вирішення певних **завдань**. Для цього необхідно було:

- розглянути поняття “населення” і його вивчення у економічній і соціальній географії;
- обґрунтувати методичні особливості у дослідженні населення;
- охарактеризувати науково-теоретичні основи створення термінологічного словника;
- розкрити знання будови термінів і понять науки;
- систематизувати, уточнити та привести у відповідності до сучасних вимог часу понятійно-термінологічний словник.

Методологія, методи дослідження, використані матеріали. Дана магістерська робота написана головним чином на основі зібраних і опрацьованих літературних джерел з географії населення. Були використані існуючі матеріали переписів населення, відповідні плани і карти. У процесі аналізу теоретичних положень, обґрунтування висновків використані результати наукових праць відомих економіко-географів Е. Б. Алаєва, М. М. Баранського, Я.І. Жупанського, Ю.І. Пітюренка, С.О. Ковальова, П. О. Масляка, Я. Б. Олійника, А. В. Степаненка, О. І. Шаблія та інших вчених.

При формуванні словника використані результати понятійно-термінологічних словників окремих наук, літературні джерела, періодичні видання, статистичні матеріали Державної служби статистики України, Головного управління статистики у Волинській області та інші.

При виконанні роботи використовувались такі методи економіко-географічного дослідження: системно-структурний аналіз, статистичний, порівняльно-географічний, літературний, описовий, картографічний, методи типології на основі аналізу даних, зібраних в ході даного дослідження та інші.

Практичне значення роботи. Понятійно-термінологічний словник може бути використаний при вивченні географії населення в школі, в роботі географічних гуртків, факультативних курсах географії, а також у краєзнавчій і позакласній роботі. Зібрані і систематизовані поняття і терміни матимуть практичне значення і у вузівському курсі “Географія населення”, оскільки структура словника, на наш погляд, в цілому дозволяє розкрити основні аспекти дослідження географії людини.

Апробація. Застосування історико-географічного методу в економіко-географічних дослідженнях було апробовано за участі в IX Міжнародній науково-практичній конференції «Суспільно-географічні чинники розвитку регіонів» на тему: «Деякі історико-географічні дослідження розвитку рівненських повітів Волинського воєводства в 1919-1939 рр.».

Структура і обсяг роботи. Магістерська робота складається із вступу, трьох розділів, висновків і списку використаних джерел.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ВИВЧЕННЯ ГЕОГРАФІЇ НАСЕЛЕННЯ

1.1. Населення як об'єкт вивчення загальної та регіональної географії населення

Населення в усі часи було для географів одним із важливих предметів вивчення. Країни і їх населення – таким уявлявся зміст географів вже на найбільш ранніх етапах їх розвитку. В сутності, недивлячись на всі подальші складності в дефініціях (визначеннях) зміст географічної науки, предмет вивчення залишався в кінцевому рахунку основою. Земля і люди, які її населяють - від цього стержня географія не може /і не повинна/ відходити далі, ніж того потребує сам цей предмет.

По мірі обумовлення економічної географії в системі географічних наук головним предметом дослідження географії населення служать географічні відмінності складу і відтворення населення, географічні різновидності культури, побуту, навичок населення, трудові ресурси територіальних груп населення і географічні відмінності в їх використанні, населені пункти і їх територіальні системи.

Економіко-географи завжди розглядали населення з тих теоретичних позицій, на яких в даний момент знаходилась географічна і економічна наука. Так, наприклад, в період панування в економічній географії буржуазних поглядів, населення розглядалось з позицій так званої антропогеографії. Методологічною основою антропогеографічної школи, найбільш відомої по імені німецького географа Фрідріха Ратцеля і його американські послідовниці Еллен Сімпл, був географічний детермінізм – вчення про те, що всі соціально-економічні явища передбачені географічним середовищем. Згідно поглядів теоретиків-антропогеографів, географічне середовище визначає розміщення населення, його міграції, форми розселення, характер занять. Цей приклад добре дає нам вигляд залежності теоретичних основ географії населення від методологічної бази всієї економічної географії і від самої філософії суспільних наук. В процесі суспільного відтворення, населення, як носій трудового початку

займає особливе місце. Всі матеріальні і нематеріальні цінності, необхідні для життя суспільства, створюються працею [38]. Носіями трудового першопочатку, його активною частиною є люди. Таким чином, у суспільному виробництві людина виступає як виробник матеріальних і духовних цінностей. Одночасно населення є споживачем виробленої його працею частини сукупного суспільного продукту.

Відповідно населення впливає на розміщення господарства і як виробник, і як споживач створених в процесі виробництва матеріальних і духовних цінностей. Людина забезпечує відтворення самої себе – виховання і підготовку нових поколінь людей, тобто людина виступає як ланка суспільного відтворення, яка сама підлягає відтворенню. Таким чином, “населення” – це категорія перш за все економічна, оскільки пов’язана із суспільним виробництвом безпосередньою її участю в ньому [29;51].

Специфіка населення як фактора, що впливає на розвиток суспільно-географічного комплексу - це подвійний характер його впливу: як основного споживача всіх матеріальних та духовних благ і як основної продуктивної сили. Усе це в сукупності визначило тісні зв’язки географії населення з економічною географією, в надрах якої формувалась ця наукова дисципліна.

Багато наукових понять економічної географії (територіальний поділ праці, економіко-географічне положення, територіальні системи продуктивних сил) є одночасно інструментом пізнання географії населення.

Більшість дослідників, що вивчають географію населення вважають, що вона є гілкою (галуззю) економічної географії, яка вивчає “структуру, розміщення і територіальну організацію населення, яке розглядається у процесі суспільного відтворення” [38;39;50]. Існує багато підходів до визначення предмету географії населення. Простішим з них є: “Географія населення – це галузь економічної географії, яка вивчає склад і розміщення населення і населених пунктів” [29]. Іншим визначенням, більш розгорнутим, є: “Географія населення – це гілка економічної географії, що вивчає (в динаміці, в розвитку) структуру, розміщення і територіальну організацію населення в процесі

суспільного відтворення; ця гілка встановлює закономірності, що визначають зміну в усіх названих рисах населення” [17].

Географія населення вивчає два види територіальних систем (населення і населені пункти) та їх взаємодію, тому вона складається з двох “блоків”, тісно пов’язаних між собою. Виходячи з цього, пропонуємо слідує визначення: “Географія населення комплексно вивчає в динаміці, у їх зв’язках з природним середовищем і господарством, для конкретних суспільно-історичних умов територіальні групи населених місць, у яких це населення живе і працює. Вона виявляє закономірності і регіональні проблеми розвитку територіальних груп населення і населених місць” [17].

Розміщення населення залежить від розміщення і структури народного господарства і саме впливає на нього. Населені пункти як місця концентрації населення є одночасно і центрами виробництва, і житла; їх виникнення і розвиток визначаються перш за все розвитком господарства і його територіальною організацією. Головна продуктивна сила суспільства – люди з певною підготовкою і виробничим досвідом. Більша частина працездатного населення, тобто трудових ресурсів, зайнята у виробництві матеріальних благ, необхідних для життя і розвитку суспільства, і географія трудових ресурсів тісно пов’язана з географією господарства.

Географія населення займає особливе місце в економічній географії у порівнянні з такими гілками, як географія промисловості, сільського господарства або транспорту. Адже населення як продуктивна сила і як сукупність споживачів пов’язане з усіма галузями господарства, воно бере участь в усіх явищах і процесах, які вивчаються економічною географією. Крім того, має такі особливості, які не залежать безпосередньо від господарства (наприклад, етнічні і мовні відмінності), але також повинно враховуватись при географічній характеристиці населення.

Географія населення, тобто географія людей, будучи частиною економічної географії, явно розширює її рамки до поняття “соціально-

економічної”, основні об’єкти вивчення якої господарство і населення. Відповідно тепер і називається дана наука – економічна і соціальна географія.

З цього виходить, що географія населення є невід’ємна частина загальної системи географічних наук, що вивчають народонаселення з різних сторін, його відтворення, рух, розміщення і життєдіяльність. У даному відношенні вона пов’язана з такими суспільними науками, як демографія, етнографія, соціологія і соціальна психологія, економіка праці, історична географія (ці взаємовідносини інколи відбуваються в межах системи географічних наук), медична географія, статистика населення і праці та ін.

Географія населення як самостійна галузь вітчизняної економічної географії стала розвиватись на початку 40-х років минулого століття. Заслуга в її становленні належить Р.М. Кабо і М.М. Баранському, які обґрунтували необхідність географічного вивчення населення, розробили методіку характеристики населених пунктів, написали перші праці з географії населення. [18].

В Україні теж накопичений великий досвід наукових досліджень окремих проблем географії населення. За повоєнні роки вийшла значна кількість колективних та індивідуальних наукових праць. Серед перших з проблем розселення та розвитку міст і сіл варто назвати роботи працівників Ради по вивченню продуктивних сил України АНУ. Проблемам соціально-економічного розвитку міст України присвятили фундаментальні праці П. С. Коваленко, В. В. Ковтун, Л. М. Корецький, А. В. Степаненко, М. Ф. Тимчук, І. О. Фомін. Починаючи з Д. І. Богорада вчені КиївДНПмістобудування велику увагу приділяли дослідженню проблем розвитку та планувальної організації міських агломерацій (І. О. Фомін, Г. І. Фільваров, С. М. Проценко та ін.). У 70-роках минулого століття з’явилися монографії Ю. І. Пітюренка з проблем розвитку міського розселення та формування територіальних систем розселення. Колективом вчених під керівництвом Б. В. Павлишина розроблено регіональну схему розселення в Україні до 2000 року.

Особливе місце зараз має регіональний підхід до вивчення населення і розселення. Вирівнювання рівнів економічного розвитку окремих адміністративних районів, поглиблення їх спеціалізації – ці завдання повинні вирішуватись уже зараз, і це вимагає глибокого і всебічного аналізу розміщення населення і трудових ресурсів по економічних районах, адміністративних областях та районах і навіть по окремих населених пунктах.

Регіональна географія населення дає змогу побачити різноманітність, неоднорідність населення у різних районах країни, порівняти територіальні відмінності у структурі населення і розселення, визначити вплив суспільногеографічних та природногеографічних факторів на розміщення населення, знайти найбільш ефективне застосування праці трудових ресурсів у господарському комплексі країни.

Географія адміністративного району – це географія складної соціально-економічної системи, у якій населення виступає підсистемою. Специфіка географічного підходу до вивчення населення проявляється у виділенні тенденцій і факторів розселення населення в адміністративному районі, в удосконаленні форм його територіальної організації. Географічний підхід передбачає вивчення конкретних особливостей і факторів, з тим щоб науково обгрунтовано керувати розвитком населення і розселення.

Поскільки адміністративний район – це територія з її природними ресурсами, господарством і населенням – складна соціально-економічна система, а населення – це її підсистема, то це означає, що останнє виступає не відокремлено, а в нерозривному зв'язку із виробничою і невиробничою сферою, з природою, тобто розвиток демографічних процесів і розселення в значній мірі детерміновано впливом усіх підсистем економіко-географічної системи адміністративного району, а ці підсистеми відчувають зворотний вплив населення. Враховуючи тісний взаємозв'язок і взаємодію усіх елементів системи адміністративного району, потрібно підходити до вивчення населення в різних аспектах:

1. Населення розглядається як суттєвий фактор, від якого залежить розвиток і розміщення об'єктів виробничої і невиробничої сфери.
2. Населення району є елементом системи вищого рангу.
3. Населення залежить від усіх підсистем району, які виступають важливими факторами, що визначають розвиток населення і формування розселення в районі [23].

Географія населення, як і багато інших наук, має: а) своє теоретичне коло проблем (встановлення спільних закономірностей); б) регіональні цикли досліджень (де розкривається локальне виявлення цих закономірностей); в) прикладні сторони (тут на основі певних закономірностей впроваджуються практичні завдання). Розуміється, ці три сторони існують не окремо, а діалектично переходять одна в одну.

Із всього виходить, що при визначенні шляхів і засобів планомірного управління демографічними процесами і розселенням необхідно враховувати особливості функціонування конкретної системи і вплив цих особливостей на процеси, які підлягають управлінню.

1.2. Понятійно-термінологічний апарат в географічній науці.

У географії, як і в кожній окремо взятій науці, наукові знання мають складну будову. У ньому виділяються прості і складні елементи. До перших належать терміни, поняття, категорії. До других – наукові гіпотези, концепції, теорії тощо. Відповідно прості елементи географічної науки формують її понятійно-термінологічний апарат.

Науково стверджується, що серцевиною апарату є поняття. Під поняттям розуміється форма мислення, що висвітлює загальні або істотні особливості предметів, явищ і процесів сучасного життя. Поняття є ключовою серцевиною, фундаментом наукового знання. В науці найбільш фундаментальні поняття прийнято трактувати категоріями.

Для того щоб встановити або визначити поняття потрібні найперш за все терміни. Терміни – слова, якими позначаються поняття. В основному, більшою

мірою поняття визначаються на підставі досить близької родової ознаки та досить важливих, притаманних ознак, якими характеризуються предмети, явища і процеси, що відносяться до даного поняття. Для прикладу візьмемо, як в географічній науці розглядається поняття міського поселення. Вважається, що головною ознакою, яка виокремлює його від інших і в першу чергу від сільського поселення – характер зайнятості населення, тобто: “міське поселення – це центр зосередження населення, безпосередньо не пов’язаного із сільським господарством”[1]. Тут словосполучення “міське поселення” – це термін для поняття; “населений пункт” – це родова ознака, яка є ширшою поняття, оскільки воно охоплює крім міських поселень, ще й села, хутори – тобто сільські поселення; “не пов’язаний із сільським господарством” – це специфічна, своєрідна ознака, що відрізняє міські поселення від сільських тощо. Таких ознак може бути не одна, а більше, наприклад: кількість населення, характер забудови тощо. Усе залежить від мети дослідження, глибини, важливості і точності визначення понять. Слід також пам’ятати, що у визначенні краще не вживати ознак із ” категоричним”, ”заперечним” значенням, як це вище викладено при визначенні поняття міського поселення.

Будь які поняття мають обсяг і зміст. Обсяг поняття – це сукупність предметів, явищ чи процесів, мислимих у понятті, або які ним охоплюються. Наприклад, в географії населення, обсягом поняття “поселення” є сукупність житлових будинків з господарськими будівлями (садибами), розміщених на певній території або на земній кулі в цілому. Зміст поняття – це сукупність істотних властивостей і відношень, які характеризують дану сукупність предметів, явищ чи процесів. До змісту того ж таки поняття “поселення” входять такі властивості (риси, ознаки), як: територіальна цілісність і компактність ареалу концентрації населення”, “наявність необхідних умов (соціальних передусім) для життя, праці і відпочинку людей” та ін.

Між обсягом і змістом понять існує закон оберненого співвідношення. Це означає, що чим ширший обсяг поняття, тим вужчий його зміст. І навпаки: чим вужчий обсяг поняття, тим ширший його зміст. Візьмемо в котре для прикладу

поняття “міське поселення”. В його обсяг входить сукупність усіх міст і селищ. Отже, зміст тут буде вузьким, бо треба назвати лише одну суттєву ознаку, щоб відрізнити це поняття від “сільського поселення”. Якщо ж маємо поняття “місто”, то обсяг його вужчий від обсягу поняття “міське поселення”. Але в такому випадку необхідно вводити ще деякі додаткові ознаки (риси, властивості), які відрізняють поняття “місто” від “міського поселення”. Крім вже названої ознаки “несільськогосподарського виду діяльності більшості населення”, тут слід додати і кількісну ознаку. Отже, обсягом є розмір, величина (наприклад, обсяг шкільної програми), а змістом чогось або чогонебудь називається сукупність існуючих ознак предметів. Зміст відтворює якість предмета.

Існують спеціальні вимоги при введенні в географічну науку термінів і їх визначення. Ці вимоги наступні [2]: правильна орієнтація (термін повинен орієнтувати думку на відображене поняття, а не суперечити йому); систематичність (термін і відповідне поняття повинні виступати не окремо, а у найтіснішому взаємозв'язку); дериватність (терміни повинні бути основою утворення нових термінів); стислість (термін повинен бути не складним, не багатослівним, але повинен бути точним); милозвучність, граматична правильність, унікальність (відсутність терміну в даній чи іншій науці); можливість перекладу терміну на іншу мову.

У розвиненій науці, а такою відповідно виступає і географічна наука, поняття і терміни утворюють певну взаємозв'язану систему цих первісних клітин знання. Особливу роль у ній відіграють так звані понятійно-термінологічні системи (ПТС). ПТС – це сукупність понять і відповідних їм термінів, що взаємопов'язані спільним вихідним, базовим поняттям [1].

Для прикладу візьмемо термін і поняття “територія”, “територіальний”. У економічній і соціальній географії даний термін є базовим для багатьох інших не менш важливих понять. Зокрема, у ПТС цього терміну (поняття) входять: територіальний поділ праці, територіальні процеси, територіальна спільність, територіальні зв'язки, територіальна інтеграція праці, територіальний комплекс

та ін. ПТС – це своєрідні “гірлянди”, “віночки” термінів і понять. Завдання науки, у т.ч. економічної і соціальної географії, географії населення - чіткіше визначити свої понятійно-термінологічні системи. Як формується наукова термінологія в науці взагалі і в економічній і соціальній географії та географії населення зокрема?

Для її розвитку використовують слова з різних мов – як мертвих (латинська, старогрецька), так і живих, сучасних. Найчастіше застосовуються слова таких національних мов: а) західноєвропейських (переважно німецької і англійської, рідше французької), б) слов’янських – польської і російської, в) української.

Прикладом слів-термінів, запозичених із західноєвропейських мов, є: з німецької (до Другої світової війни німецька географія домінувала у світі) - гінтерлянд (укр. запліччя), штандорт (укр. місце осідку, розташування); з англійської – “біхевіоризм”, “енвайронменталізм”, “поссібілізм” та ін.; з французької – “район”.

Слід мати на увазі наступне: а) найчастіше слова – терміни, що використовуються в українській географії, географії населення запозичують не безпосередньо з живої національної, а з наукової мови; б) багато термінів у німецькій, англійській чи французькій мовах мають грецьке чи латинське походження. Наприклад, слово-термін “район” має безпосередньо французьке походження (означає “промінь”, “радіус”) але, у свою чергу, воно походить від латинського слова “regio”, що означає “керувати”, “управляти”. Нерідко у складних термінах використовують слова з декількох мов. Наприклад, у терміні “енерговиробничий цикл” вжито терміноелементи грецького (“енерго”, “цикл”) і один – українського (“виробничий”) походження. У терміні “агропромисловий комплекс” – один терміноелемент (“агро”) - грецького, один (“комплекс”) - латинського і один (“промисловий”) - українського походження.

Існує інший аспект виникнення термінів і особливо понять економічної і соціальної географії: їх запозичення з інших наук і наукових дисциплін. Виявляється, що більшість понять в економічній і соціальній географії прийшли до неї із суміжних наук – економіки, соціології, демографії чи

етнології. Відомий англійський філософ Бертран Рассел сказав, що в географії слід мати лише два поняття: “північний полюс” і “нульовий меридіан”. Решта будуть похідними (наприклад, “південний полюс” чи “екватор”) або запозиченим з інших наук. Узагалі, термінологічні і поняттєві запозичення – це нормальне явище у системі розвинених наук. Наведемо декілька прикладів запозичень у економічній і соціальній географії. Запозичені терміни і поняття із економічної науки: праця, продуктивність праці, праце-ресурсний потенціал, поділ, кооперація, інтеграція праці, засоби виробництва, предмети і знаряддя праці, виробниче, невиробниче, особисте споживання, продуктивні сили, виробничі відносини, обіг, розподіл продукту, обмін товарів, концентрація, спеціалізація, кооперування, комбінування виробництва, вартість, собівартість, капіталовкладення (інвестиції), диверсифікація виробництва, господарство, національний комплекс, світове господарство, національний ринок, світовий ринок, галузь господарства, економічний закон (вартості, економії часу тощо). Останнім часом запозичені такі терміни: бізнес, менеджмент, маркетинг, лізинг та ін.

Терміни і поняття, запозичені в соціології: соціальна група, соціальна спільність (сім'я, виробничий колектив), територіальна спільність (соціум), суспільні інститути (наприклад, шлюб), клас, суспільний прошарок, соціальна стратифікація, соціальна рухливість населення тощо.

Відповідно багато термінів і понять запозичені в демографії та етнології: демографічна ситуація, динаміка людності (народжуваність, смертність, природний приріст), механічний рух населення, вікова і статева структура населення, поселення, етнос, нація, плем'я та ін. Зрозуміло, що ці поняття в суспільній географії доповнюються частково новим змістом, конкретизуються, набирають не стільки географічного обсягу, скільки змісту [7].

Отже, оволодіння понятійно-термінологічним апаратом є обов'язковою умовою розуміння учнями, студентами сутності економічної і соціальної географії. Упорядкування, удосконалення термінів і понять в економічній і соціальній географії та географії населення є важливим науковим напрямом.

РОЗДІЛ 2. НАУКОВО-МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ГЕОГРАФІЇ НАСЕЛЕННЯ

2.1. Методи дослідження населення.

В географії населення використовуються дані демографічної статистики, яка вивчає чисельність, склад і рух населення, а також виробляє методи дослідження, які в свою чергу використовуються і у географії населення. Об'єктом вивчення демографічної статистики є населення – сукупність людей, що населяють певну територію. Одиниця населення – людина – як частина природи та її продукт має такі природні риси, як стать, вік, а також такі властивості, як можливість і прагнення мати дітей, смертність. Вивчення властивостей населення підлягає статистичному аналізу і неможливе без нього, оскільки попри всю унікальність кожної окремої людини, існування населення підпорядковується саме статистичним закономірностям.

Отже, закономірності розвитку населення є статистичними за своєю природою і можуть бути відкриті, вивчені, пояснені за допомогою статистичних методів, через статистичні вимірювання і кількісні характеристики демографічних явищ і процесів. Методами дослідження населення є перепис населення і поточний облік населення [41].

Головним видом статистичного спостереження населення є перепис, тобто його періодичний облік. Перепис населення – це збір певних демографічних, економічних і соціальних відомостей, що характеризують на певний момент часу кожного жителя країни, або окремо взятої території. Інколи в поняття “перепис населення” включають також процеси зведення, обробки і публікації цих відомостей. За визначенням Статистичної комісії ООН, переписи населення – це єдиний процес збору, узагальнення, оцінки, аналізу і публікації або поширення іншим способом демографічних, економічних і соціальних даних, що характеризуються станом на певну дату усього населення країни або певної його частини. Мета перепису населення – одержати відомості про кількісний та якісний склад населення та його розміщення по території країни і окремо взятих її адміністративних одиницях.

Зібрані статистичні дані необхідні для організації економічного життя країни, визначення представництва у державні законодавчі органи влади, а також для наукового вивчення населення з метою прогнозування і управління [32].

Найдавніші переписи населення датуються III тисячоліттям до н. е. (Єгипет). Вони проводилися і в інші епохи, проте усі вони мали епізодичний характер, не були так чітко організовані і не несли той об'єм інформації, які дають сучасні переписи [3].

З часу першого перепису населення (США, 1790 р.) пройшло більше 230 років. Програми перших переписів нараховували 2-4 питання, не розроблялися чіткі інструкції щодо їх проведення, а строки проведення дуже розтягувалися. Починаючи з 1800 і до 2020 року в усьому світі було проведено понад 1600 переписів населення [3].

В Україні початок опису її жителів було покладено з IX ст., тобто з часів Київської Русі. Головна мета описів – обкладання податками населення. Слід зазначити, що описи були епізодичними і охоплювали лише окремі князівства.

У XVIII – першій половині XIX ст.. на підконтрольній царській Росії території України проводились “ревізії” населення. Перший науково організований перепис населення у східній частині України був проведений у 1897 р.[41]. Це був Всезагальний перепис населення Росії. У ньому подано детальну характеристику населення, а саме: кількість жителів, віковий та статевий склад, шлюбний стан, писемність, рух населення, рідну мову та ін. Такі ж переписи населення у західній частині України проводилися з 1867 до 1910 рр. австроугорською владою. У 1921 та 1931 рр. на своїй підконтрольній території перепис населення Західної України провела Друга Річ Посполита. Для всезагальних переписів населення характерні: охоплення всього населення, облік населення на певний момент часу, короткостроковість та безпосереднє отримання інформації у населення експедиційним шляхом.

В Україні, яка перебувала в складі СРСР переписи населення проводилися у 1926, 1939, 1959, 1970, 1979, 1989 рр. [41]. Із здобуттям Україною незалежності, було проведено перший і на жаль поки останній

перепис її населення в 2001 році. Лише з 1959 року, переписи населення в Україні проводилися для всієї території за єдиними вимогами і єдиною програмою. Час їх проведення був приурочений до зими, найбільш сприятливого для опитування періоду, бо зима є часом найменшої рухомості населення.

У широкому розумінні сучасні переписи населення в міжнародній статистиці розглядаються як всесвітні. Причому беруть до уваги не тільки власне переписи населення, а й переписи житла. Переписи або ценси населення в міжнародній статистиці є основним джерелом даних про його чисельність, склад тощо. В організації сучасних переписів населення спостерігається тенденція до одержання інформації з достатньо високим рівнем точності при найменших затратах праці й коштів.

Науково організований перепис населення ґрунтується на таких принципах:

1. Загальний перепис охоплює населення країни повністю без будь-якого виключення.
2. Усе населення країни реєструється за одними й тими самими ознаками, тобто перепис відбувається за єдиною програмою.
3. Індивідуалізація перепису, тобто складаються переписні відомості про кожну особу.
4. Безпосереднє внесення в анкету відомостей від осіб, яких переписують, а не за їх документами, дотримання принципу самовизначення.
5. Чітке, зрозуміле та однозначне тлумачення питань та відповідей перепису. Дотримання правила одночасності строків та методів проведення перепису.
6. Відомості перепису одержують за місцем проживання осіб (постійного або тимчасового) на момент перепису.

Проведення перепису із дотриманням цих вимог дає змогу одержати достовірну та вичерпну інформацію про населення в географічному, сімейному,

побутовому економічному, демографічному, освітньому і ретроспективному аспектах, відносно міграції і природного руху населення.

У переписах традиційно застосовують як мінімум два методи одержання інформації про населення – опитування (експедиційний) і самообчислення. При першому методі анкетні листи заповнюють спеціально навчені та підготовлені люди – обліковці, котрі обходять усі житлові приміщення і вносять необхідну інформацію про кожну особу до переписного листа.

Другий метод – самообчислення – є більш економічним, швидшим, але не завжди точним. Для цього населення самостійно заповнює заздалегідь роздані або надіслані через пошту переписні листи. Але в таких випадках часто виникають неточності. По-перше, хтось не отримав анкету по пошті, або її відклав на пізніший термін для заповнення. По-друге, можуть виникати неточності у відповідях навіть через різне тлумачення питань переписного листа. Крім самообчислення і опитування інколи застосовують так званий явочний метод, який передбачає явку для проходження перепису в певну установу, де і проводять опитування.

Обстеження населення доповнюють різні форми поточного обліку руху населення, зокрема народжуваності, смертності, міграцій. Ці форми обліку забезпечують державні органи інформацією про демографічний стан населення в країні в міжпереписний період.

Обстеження населення в міжпереписний період проводиться для виявлення змін, які сталися в складі населення після перепису. Поточний облік чисельності та складу населення базується на матеріалах реєстрації актів громадянського стану населення, в яких враховують факти народження, смерті, шлюбів та розлучень. В Україні поточні обліки населення проводяться органами влади – територіальними громадами бюро ЗАГСу, які далі направляються в управління статистики (районні, обласні, державні).

Записи актів громадянського стану мають надзвичайно велике значення, оскільки з ними пов'язані виникнення, зміна або припинення різних прав і обов'язків громадян. Вони мають також демографічне значення, оскільки є

основою для обліку руху населення. Їх враховують і при розробці планів розвитку району, проектів забудови та розвитку міст і сіл, при плануванні розвитку господарського комплексу, закладів освіти та ін.

Основним звітним періодом в статистиці природного руху населення є рік, але короткі відомості складають і щомісячно. В Україні ведеться і поточний облік механічного руху населення. Рух населення визначається передусім розвитком і розміщенням продуктивних сил, дією різних факторів, пов'язаних з використанням трудових ресурсів, а також з реалізацією прав та свободи пересування громадян.

Також ведеться поточний облік адміністративно-територіальних змін. Він здійснюється з урахуванням розвитку економіки та культури окремих районів і наближення органів влади до населення.

Інформацію про населення в Україні збирають статистичні служби, які публікують її у спеціальних статистичних збірниках: “Статистичний щорічник України”, “Україна у цифрах”, “Регіони України”, “Соціально-економічне становище сільських населених пунктів України”, “Статистичний щорічник Волинь” та інші.

2.2. Науково-методичні основи створення словника-довідника з географії населення для учнів загальноосвітніх шкіл

Розвиток національної географічної науки (теоретичні, прикладні, педагогічні та інші проблеми) з початку 90-х рр. ХХ ст. відбуваються в якісно новому соціальному суспільстві. Зміна геополітичного становища країни, реорганізація економіки і впровадження нових форм власності на фоні глибокої економічної кризи і депопуляції населення, що спостерігається в Україні з 1991 року. У 1991 році смертність перевищувала народжуваність на 100 тис. осіб, у 1992 – на 150 тис., у 1993 – на 184 тис., а вже пізніше, в послідуочі роки, вона стабільно зростала, а відтак загальна чисельність населення України знижувалась - спочатку на 200-300 тис. осіб, а далі навіть на 400-500 тис. щорічно [20;44]. Найгірша демографічна ситуація склалася після військового

вторгнення росії в Україну – 24 лютого 2022 року. За оцінкою ООН внаслідок військової повномасштабної агресії, населення України скоротилося на 10 млн. осіб. Таке різке та значне скорочення населення України пов'язане із від'їздом біженців, зменшенням народжуваності та ростом смертності, особливо внаслідок бойових дій. За таких темпів скорочення, кількість населення в Україні, за оцінкою ООН до 2100 року скоротиться до 15,3 млн. За статистикою МОЗ України, у липні 2024 року на підконтрольній українському уряду території, жило 35,8 млн. осіб [20]. Все це та багато інших процесів безпосередньо вплинули і на стан географічної науки.

Серед багатьох навчальних питань, особливо для шкільництва, має вирішити українська географія, важливого значення набуває систематизація, уточнення та приведення в адекватний вимогам часу і соціальним замовленням стан понятійно-термінологічного апарату.

Опрацювавши наукову географічну літературу, інші джерела, ми розуміємо під понятійно-термінологічним апаратом наукову мову тої чи іншої галузі знань, у нашому випадку - географічної. Термін – це слово, яке найбільш точно та виразно позначає спеціальне поняття та його співставлення або співвідношення з іншими поняттями в сфері науки, політики, техніки, бізнесу, соціального життя тощо, а поняття – це одна із форм мислення, в якій відображають загальні найбільш конкретні та притаманні тим або іншим предметам властивості та явища в дійсності. Отже, понятійно-термінологічний апарат суспільної географії – це сукупність термінів, які є відображенням системи понять даної галузі. Багатство палітри понятійно-термінологічного апарату тої чи іншої галузі свідчить про рівень її розвитку.

Можна відмітити цілий ряд специфічних особливостей формування понятійно-термінологічного апарату географії населення. Перша особливість зумовлена відносною молодістю даної галузі знань. Незважаючи на те, що основи соціально-географічних знань почали формуватись в сиву давнину, виникнення назви науки “соціальна географія” приурочена до 1884 року (в інших джерелах – до 1913 року). Саме в той час появились і інші терміни, які

формують понятійно-термінологічний апарат цієї науки, хоча дуже часто одні й ті ж терміни відображали різні поняття [38].

Другою особливістю є формування української термінології з географії. Це питання ще чекає дослідників, які могли б не тільки переглянути старі українські терміни, що були викинуті із вжитку в період панування командно-адміністративної системи в силу тих чи інших обставин, але запропонувати нові у відповідності із законами словотворення, граматичними і фонетичними правилами української мови. Можна відзначити і цілий ряд інших особливостей формування понятійно-термінологічного апарату з географії України. Ці особливості, пов'язані з історичним розвитком географії населення і з так званими дискусіями в географічній науці.

Понятійно-термінологічні словники окремих наук, створені на основі окремих понятійно-термінологічних систем (поступове розгортання понять від одного родового до всіх можливих видових чи навпаки) - важливий методичний засіб як для засвоєння їх теоретичних надбань, так і для подальшого розвитку [7].

Географія населення як один з трьох об'єктів дослідження географічної науки (природа – населення – виробництво) відзначається різноманітністю понять та термінів, оскільки населення вивчається багатьма науками. Звідси випливає необхідність впорядкування понятійно-термінологічного апарату даної науки.

Для засвоєння курсу “Географія населення” нами пропонується наступна структура понятійно-термінологічного словника, що дозволяє розкрити основні аспекти дослідження географії людини (нижче подається перелік з прикладами окремих понять та термінів):

- назви наук про народонаселення – географія населення, географія обслуговування, географія трудових ресурсів, соціологія, антропологія, антропогеографія, побутове обслуговування населення, етногеографія, етнографія, демографічна статистика, демографія, географія людини;

- теорія народонаселення – неомальтузіанство, закон народонаселення, геополітика (концепція);
- методи вивчення населення і його розселення – демографічний прогноз, анкета, анкетування, опитування, перепис населення;
- демографічний розділ (поняття, коефіцієнти, індекси) - відтворення населення, вікова та статева структура населення, збільшення або скорочення населення;
- демографічна політика – демографічна революція, демографічний вибух, демографічна політика, демографічна ситуація, демографічні процеси, демографічні прогнози, демографічний цикл;
- рух населення, його види, показники – природний і механічний рух населення, міграція, емігранти, еміграція, рееміграція, ефективність міграції, бруто-міграція, зона тяжіння маятникової міграції, інтенсивність міграції населення, масштаби міграції, мігранти, міграція населення, міграційна напруженість, міграційна рухомість населення, міграційна політика, міграційні зв'язки, міграційна статистика, міграційний баланс, сальдо міграції, сезонні міграції населення, маятникова міграція, біла еміграція, нетто-міграція;
- густота (щільність) розміщення населення – густота населення, селітебна щільність населення, карти щільності населення, карти народонаселення.
- трудоресурсний потенціал – трудові ресурси, економічно активне населення, самодіяльне населення, працездатне населення, трудова активність населення, баланс трудових ресурсів, працездатність, працездатний вік.
- расовий склад населення – раси, негроїдна раса, європеїдна раса, монголоїдна раса.
- релігійний склад населення – релігія.
- мовний склад населення – лінгвістична кваліфікація народів, мова народів, класифікація народів, рідна мова, державна мова, національна мова.
- етнічний склад населення – етнос (етнічна спільність), етнічна група, етнічні процеси, етнічний склад, етногенез, етногеографія,

етногеографічна група, етногеографічна карта, етнографія, етнонім, народ, народність, народонаселення, національні меншини, національність, нація, національний склад населення, національний склад населення України, плем'я;

- етнографічний розділ – побут;
- розселення та його форми – розселення, корінне населення, кочівництво, розміщене населення, ройове розселення, руральна форма розселення, дисперсне розселення, система розселення, територіальна система розселення, типи сільського розселення, управління розселенням, форми розселення, однодвірне розселення, групове розселення, внутрігосподарське розселення, сітка поселень.

- назви і форми поселень – поселення, конурбація, метрополізація, мегалополіс, агломерація, місто, село, селище, сакля, аїл, аймак, аул, міські землі, міське поселення, місто-супутник, хутір, сільське поселення, тимчасові поселення, топографічні типи поселень, функціональний тип поселення, постійне поселення, система поселень, тип поселення, населене місце, населений пункт.

- Густота (щільність) розміщення поселень – густота поселень, щільність поселень;

- урбанізація – урбанізація, урбанізована зона, урбанізованість, рурбанізація, субурбанізація, тип урбанізації.

- екологія і населення – населення, рівень життя, довготривалість майбутнього життя, довготривалість життя.

Отже, термінологічний словник містить поняття і їх визначення з курсу “Географія населення”, а також подаються роз’яснення, що розкривають сутність сучасної демографічної ситуації, короткі відомості про нації і народності, які населяють Україну та ін. Необхідність підготовки словника викликана нестачею посібників з курсу, різноманітністю тлумачень понять про народонаселення в різних літературних джерелах тощо.

РОЗДІЛ 3. ПОНЯТІЙНО – ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК – ДОВІДНИК З ГЕОГРАФІЇ НАСЕЛЕННЯ ДЛЯ УЧНІВ ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ ШКІЛ

<А>

Аборигени, автохтони – корінне в етнічному відношенні населення країни, яке формується впродовж, як правило, сотень років.

Автономія – право самостійного керування і вирішення державних питань буд-якою частиною держави, яке закріплене конституцією.

Автономна область – область, що відрізняється особливостями національного складу і побуту, яка входить безпосередньо у склад республіки на правах адміністративної автономії. Автономна область має особливі права по влаштуванню своєї території, встановлює кордони районів і районний поділ, який за її представленням затверджує Верховна Рада республіки. Територія автономної області не може бути змінена без її згоди.

Автономна республіка – складова частина держави, яка входить в її склад на принципах автономії і здійснює державну владу на принципах автономії. Автономна республіка має Конституцію, Верховну Раду, Раду Міністрів, Верховний суд.

Агломерація – соціально-економічний процес концентрації і фор розселення найбільш розвинутих груп поселень на певній території, які мають тісні виробничі і культурно-побутові зв'язки; проявляється скупченням поселень навколо крупних (великих) міст або опорних центрів; характерними рисами її є: концентрація виробництва, населення та інтенсивні маятникові міграції; розрізняються такі агломерації: моноцентричні (з одним ядром якому підпорядковуються всі інші поселення); поліцентричні (з декількома центрами, які взаємозв'язані один з одним, але кожний із яких має свою зону тяжіння і групу міст – супутників); лінійні (пов'язані транспортно-економічним положенням, розміщенням). За ступенем розвитку виділяють п'ять типів

складності агломерацій. Тип складності агломерації розраховується за формулою:

$$K_{ca} = H_a \cdot (H_m D_m + H_{cmt} \cdot D_{cmt}), \text{ де}$$

K_{ca} – коефіцієнт складності агломерації; H_a – сумарна людність агломерації, млн. ос.; H_m H_{cmt} – людність міст і смт, що входить в агломерацію, рівна $H_m : H_a$ і $H_{cmt} : H_a$.

При K_{ca} більш як 75 агломерація вважається найбільш розвинутою; при 15 – 75 – досить розвинутою; при 7 – 15 – розвинутою; при 3 – 7 – слабо розвинутою; менше 3-х – що розвивається.

В Україні нараховується 19 міських агломерацій. Вони розміщені переважно в Донбасі і Придніпров'ї. Прикладом може бути Донецько-Майківська агломерація (площа 11,8 тис. кілометрів квадратних, 312 поселень, в т.ч. 20 міст, чисельність населення 2,3 млн. ос., з них 2,1 млн. – міське).

Адаптація – пристосування мігрантів до умов життя в районі вселення (після зміни постійного місця проживання); на відміну акліматизації включає в себе соціальні умови нового місця проживання, психологічний і морально-політичний клімат трудового колективу.

Адміністративно-територіальний поділ – поділ території держави на частини. В Україні будується з врахуванням природно-історичних та економічних умов (природні ресурси, характер і рівень розвитку господарства, напрям і розвиток шляхів сполучення, кількість і щільність населення і ін.), національних факторів (національний склад населення, побутові особливості та ін.), необхідність зближення державних органів з населенням з метою надання населенню можливостей для участі його у здійсненні державного управління. Основними адміністративно-територіальними одиницями в Україні є республіка, область, район, місто, селище, село. Зміни обласного ділення

виконуються Верховною Радою України за порядком, визначеним її Конституцією.

Аїл – вид сільського поселення в Киргизстані. Органами влади в них є аїльні і сільські Ради народних депутатів.

Аймак – назва адміністративних одиниць - районів – в автономній республіці Бурятії та автономній республіці Алтай.

Анкета – опитувальний лист, що застосовується в демографічних та інших дослідженнях. Головні правила побудови анкети: логічна послідовність тем до яких ставляться запитання; інтерес у опитуваного повинен зростати від питання до питання; відсутність надто важких чи інтимних питань. За формулою питання повинні бути відкритими (допускають вільну відповідь) і закритими (передбачають один із передбачених варіантів відповідей). За змістом питання діляться на об'єктивні (про освіту, вік, платню і ін.) і суб'єктивні (які виявляють відношення опитуваного до умов свого життя і тому подібне).

Анкетування – один із основних засобів конкретних демографічних та інших досліджень, в процесі якого кожній людині, або групі людей, що обрана для дослідження пропонується дати відповідь письмово на питання, поставлені у формі опитувального листа-анкети.

Антропогеографія – школа в географії населення, що трактує місце людського суспільства в комплексі географічних явищ і його взаємодію з природним середовищем; ідеї антропогеографії широко застосовуються геополітці.

Антропологія – наука про походження та еволюцію людини, виникнення людських рас і про нормальні варіації фізичної будови людини.

Асиміляція – злиття одного народу з іншим, з втратою одним із них своєї мови, культури, національного самоусвідомлення.

Аул – вид сільського поселення у народів Центральної Азії і Казахстану, а також у деяких народів північного Кавказу.

<Б>

Баланс трудових ресурсів – складова частина балансу національного господарства України, що характеризує відтворення робочої сили і яка являє собою систему показників, в яких розкриваються різні сторони використання трудових ресурсів; відображає чисельність і якісний склад (за статтю, віком, соціальними групами, видами зайнятості, галузями національного господарства, професіями) трудових ресурсів; будується за схемою: 1 – трудові ресурси (працездатне населення в працездатному віці) і працюючі люди за межами працездатного віку; 2 – їх розподіл – в національному господарстві у тому числі за галузями, на навчанні з відривом від виробництва, у домашньому і особистому підсобному господарстві. Зведений баланс дозволяє визначити зайнятість населення і визначити шляхи кращого використання трудових ресурсів; відображає розподіл робітників між сферою матеріального виробництва, невиробничою сферою і по галузям в середині кожної з них; дозволяє судити про рівень індустріалізації країни шляхом співвідношення чисельності зайнятих в промисловості і будівництві з однієї сторони, і в сільському господарстві з другої; характеризує склад робітників за суспільними групами (робітники і службовці та селяни). Зведені баланси трудових ресурсів складаються в цілому по країні, по областях.

Батьківщина – країна в якій людина народилася; територія, яка історично належала тому або іншому народові з її природою, населенням, особливостями мови, культури, побуту та ін.

Безробіття – соціально-економічне явище, що характеризується надлишком робочої сили яке викликане концентрацією виробництва, високим рівнем автоматизації або скороченням виробництва і числа робочих місць, внаслідок економічної кризи.

Біженці – вимушені мігранти, переселення яких було викликане загрозою втратити життя чи здоров'я, зазнати обмежень у життєдіяльності. До біженців зараховують іноземних громадян або осіб без громадянства, які стали

жертвою переслідувань з причин расової, національної, конфесійної, соціальної приналежності або політичних переконань і вимушені покинути територію держави, громадянами якої вони є (або територію країни свого постійного проживання). Біженці можуть бути і всередині країни, коли відбувається громадянська війна. Розрізняють такі типи біженців: екологічні (у випадку техногенних і природних катастроф), військові (у випадку військових конфліктів), релігійні (внаслідок конфліктів на релігійному ґрунті), національні, етнічні (у випадку міжнаціональних, міжетнічних конфліктів).

Біла еміграція – сукупність людей, що залишили Україну після 1.11.1917 року, які несприйняли Радянську владу, або боролися проти неї. Загальне число яких до 1921 року було приблизно 2 мільйони людей; її основними центрами були Франція, Німеччина, Чехословаччина, Югославія, Китай. У 1921 році емігранти почали вертатися назад.

Безплідність – неспроможність зрілого організму виробляти потомство. В середньому 10 % шлюбів безплідні. Безплідним називають шлюб, коли вагітність відсутня після 3-х років життя подружжя без використання протизаплідних засобів. Безплідність – наслідок патологічних процесів в організмі чоловіка (30 %) і жінки (70 %).

Благоустрій населення – дивіться рівень життя.

Благоустрій поселення – сукупність робіт і заходів, що здійснюються для створення здорових, зручних і культурних умов життя населення на території міських і сільських поселень, курортів і місць масового відпочинку; характеризується рівнем інженерного обладнання поселення, санітарно-гігієнічним станом їх повітряних басейнів, водойм і ґрунту; включає інженерну підготовку території, благоустрій доріг, розвиток транспорту, водопостачання, каналізацію, енергопостачання, озеленення, покращення мікроклімату, охорону від забруднення повітряного басейну, водойм і ґрунту, санітарну очистку, зниження рівня шуму, зменшення можливостей вуличного травматизму та ін. В Україні заходи по благоустрою визначаються генеральними планами розвитку міст і селищ і генпланами районного планування.

Близнюки – двоє і більше дітей, народжені однією матір'ю майже одночасно. Одна двійня на 80-85 родів, одна трійня – на 6-8 тисяч родів, четверня і п'ятірня зустрічаються дуже рідко. Частота народження близнюків в країнах з помірним кліматом вища, ніж у жарких.

Брутто-коефіцієнт – середнє число дівчат, народжених жінкою за період дітородного віку; розраховується за формулою:

$$KB = \sum_{15}^{50} KPH \cdot D ,$$

де *KB* – брутто-коефіцієнт; *KPH* – повіковий коефіцієнт народжуваності; *D* – частка дівчат серед народжених. Дивіться нетто-коефіцієнт.

Брутто-міграції – дивіться масштаби міграцій.

<В>

Вагітність – фізіологічний процес розвитку плоду із яйцеклітини в організмі жінки, що продовжується в середньому 280 діб, і який закінчується родами. Метою забезпечення нормального протікання вагітності і правильного розвитку плоду працюючим жінкам України надається відпустка по вагітності і родам – в 7 місяців до родів, 56 місяців після родів.

Види поселень – основна структурна одиниця системи розселення і сітки поселень, як елемент, який має функціональні, адміністративні розмірності та етнографічні ознаки; складаються із окремих дворів (хутір, садиба, ферма, вулиць село, селище, місто), мікрорайонів і районів (місто, агломерація).

Внутрішньогосподарське (спеціалізоване) розселення – розселення з територіальною організацією розподілу праці і виробництва; його мікрогеографічні риси визначаються співвідношенням людності центрального і пов'язаних з ним периферійних поселень (центральні садиби селянських спілок

і відділень, ферми, бригади, ділянки, угіддя і інші); вони об'єднують групи поселень, які пов'язані єдиним виробничим планом; при цьому кожний загальний елемент системи є немов ланкою загальної технологічної лінії (лісозаготівля, лісопильня, деревообробка, житлобудівельний комбінат).

Вік – період розвитку людини, який характеризується специфічними для неї закономірностями та особливостями формування організму. Прийнята така періодизація віку: 1 – новонароджений (від 1 до 10 діб); 2 – грудний (від 10 діб до 1 року); 3 – дитячий (від 1 до 12 років – дівчата; 1 – 13 – хлопчики); 4 – підлітковий (12-15 років – дівчата; 13-16 років – хлопчики); 5 – юнацький (16 – 20 років – дівчата; 17 – 21 – юнаки); 6 – зрілий (22 – 60 років – чоловіки; 21 – 55 – жінки); літній – (61 – 74 роки – чоловіки; 56 – 74 – жінки); 8 – старечий (75 – 90 років); 9 – довгожителі (90 і більше років). Іноді працездатні вікові групи поділяються: 1 – молодий вік – менше 30-ти років; 2 – середній вік – 30 - 49 років; 3 – старший – 50 років і більше.

Вікова і статевая структура населення – співвідношення віку і статі в динаміці населення економіко-географічного об'єкта, яке розглядається за рік (див. статево-вікова піраміда). Може бути охарактеризована коефіцієнтом вікової структури – відношенням частки осіб працездатного віку до частки осіб після працездатного віку; чим більше значення коефіцієнту, тим молодше населення. Цей же коефіцієнт може бути вирахований відношенням частки осіб допрацездатного віку до частки осіб післяпрацездатного віку.

Відносне перенаселення – відносний надлишок робочої сили, що виникає під дією суспільного закону капіталістичного накопичення, по мірі росту якого відбувається відносне скорочення запиту на робочу силу. Цьому сприяє удосконалення техніки, підвищення інтенсифікації праці, широке застосування жіночої та дитячої праці, Таким чином перенаселення – закон народонаселення, притаманний капіталістичному способу виробництва, при цьому безробіття – неминучий супутник. Відносне перенаселення існує в трьох формах: поточне (тимчасова втрата праці значною часткою робітників і службовців), скрите (втрата джерела доходу розореними селянами, фермерами

які формально не являлись самостійними господарями), застійні (робочі зайняті в певні сезони, в інший час лишаючись безробітними).

Відтворення населення – демографічний процес, що відбувається через народження і смертність населення; те ж що й природний рух населення (див. тип відтворення населення, помірно розширене відтворення, депопуляція, стабільність населення).

Відтворення робочої сили – процес покриття зменшення і приросту робочої сили; залежить від природного руху працездатного населення, переходу частини населення з особистого в суспільне господарство, а в несільськогосподарських галузях від притоку в ці галузі працездатного населення із сільського господарства, здійснюється і матеріально стимулюється через оплату за кількістю і якістю праці із суспільного фонду споживання.

<Г>

Генеральний план розвитку міста – науково-обґрунтований перспективний план розвитку і реконструкції міста; розробляється на 20-25 років. Після затвердження Кабінетом Міністрів України набуває сили головного містобудівного документа, на основі якого складаються всі проекти планування і забудови міста.

Географічна класифікація народів – групування народів, що населяють територію Землі, які об'єднані спільністю етнічних процесів. Ці території називають історико-етнографічними областями. В Європі виділяється три такі області: західна, північна, східна.

Географія населення – галузь економічної географії, що вивчає склад і розміщення населення та населених місць; розглядає формування населення на різних територіях, його структуру, щільність міст і сільських поселень, а також явища відтворення населення (забезпечення здоров'я, підготовка кадрів і т.д.); вихідні дані отримує від демографії, яка розкриває географічні аспекти природного і механічного руху населення, а також в результаті експедиційних

досліджень і спостережень; вивчає типи житла, характер планування й інженерного обладнання поселень, їх людність, типи і класифікації, а також форми розселення в їхніх зв'язках з просторовим характером виробництва і особливостями географічного середовища, економіко-географічними умовами зайнятості населення і його міграціями.

Географія обслуговування – галузь економічної географії, яка вивчає закономірності розміщення підприємств сфери культурного і соціально-побутового обслуговування населення, включає види нематеріальної діяльності (охорона здоров'я, виховання і навчання, видовищні і культурно-освітні установи, зв'язок та інші), а також деякі види матеріальної діяльності (роздрібна торгівля, громадське харчування, пасажирський транспорт, житлово-комунальне господарство, туризм і курортну справу).

Географія трудових ресурсів – галузь географії населення, яка вивчає особливості розміщення трудових ресурсів.

Географія людини – одна із географічних шкіл, що зародилася у Франції і стала відомою у кінці 19 на початку 20 століття. Її представники визначали завдання географії, як вивчення взаємовідносин природи і людини, надаючи основну увагу впливу географічного середовища на різні форми діяльності людини. Згідно світогляду представників цієї школи природа діє на особливості історичного та соціально-економічного розвитку народів, соціальна організація суспільства розглядається, як національна структура, позбавлена класових протиріч. Основні теорії в “географії людини” викладені її засновником П. Відалем де ля Блашем у книзі “Принципи географії людини” (1922 р.).

Геополітика – концепція, що використовує тлумачення фізичної і економічної географії для обґрунтування і пропаганди агресивної політики розвинутих держав; основна її ідея – утвердження вирішальної ролі фізико-географічних умов в житті людського суспільства і нерівноцінності рас. Використовують також теорії соціального дарвінізму і мальтузіанства.

Гетерогенні сім'ї – це сім'ї, в яких дорослі члени сім'ї мають різне соціальне положення (робітник, службовець, інтелігент).

Гетто – частина капіталістичного міста, виділена для постійного проживання дискримінованих національних меншин (негрів, євреїв, пуерторіканців і ін.).

Громадянство – приналежність особи до даної держави, наслідком чого є поширення на нього прав і обов'язків, які встановлені законодавством цієї держави з забезпеченням її захисту і прав.

Грамотність – ступінь володіння навиками усного і письмового мовлення населення; важливий показник культурного рівня населення.

Групове розселення – групові форми розселення (село, селище, місто, агломерація, хутір та ін); самі поширені форми розселення діляться на сільські, міські, промислові та вузькоспеціалізовані; характеризуються наявністю різноманітних розвинутих зв'язків між сусідніми поселеннями чи групою поселень.

Густота населення – рівень заселеної території; показник контрастний до щільності населення; виражається площею заселеної території (як правило в км²), що приходить на одного її жителя.

Густота поселень – характеристика заселеної території; виражається площею заселеної території (в км²), що приходить на одне поселення цієї ж території.

Двір – відокремлена ділянка землі, на якій розташовані будівлі одного господарства, включаючи й житло; часто використовується в тому ж значенні, що і “господарство” сім'ї, яка проживає в сільській місцевості.

Двомовність – володіння населенням в рівній мірі двома(або більше) мовами.

Демографічна політика – частина соціально-економічної політики країни, складова частина політики народонаселення, покликана діяти на відтворення населення і демографічні процеси економічними, адміністративними, соціально-психологічними та іншими заходами як на все населення країни, так і на окремі його групи. Більшість країн світу має такі спільні цілі: зменшити приріст населення, поліпшити здоров'я і харчування, збільшити технічні потужності й ліквідувати бідність.

Демографічна революція – скачкоподібна зміна типу відтворення населення, яка відбувається на певних історичних етапах розвитку. В історії людства виділяється дві демографічні революції: перша – відбулась в доісторичний час, коли на зміну низькому рівню виробничих сил докласового людського суспільства прийшов новий тип виробничих відносин у зв'язку з появою сільського господарства, аграрної економіки і виникненням класів; друга – відбулась у зв'язку з переходом класового людського суспільства до високого індустріального розвитку і за часом співпала з науково-технічною революцією; в розвинутих країнах вона завершена, а в країнах що розвиваються – знаходиться в різних стадіях свого розвитку.

Демографічна ситуація – конкретний в певних історичних і економіко-географічних умовах стан населення; включає співвідношення народжуваності, смертності, міграційної рухомості і тенденції їх зміни, що створює в певний час визначену статеву-вікову структуру населення, визначену динаміку його чисельності і умови його подальшого відтворення; тісно зв'язана з політикою народонаселення.

Демографічна статистика (статистика населення) – область статистики, яка за допомогою статистичних методів займається збором, обробкою, викладом і аналізом даних, що характеризують чисельність, склад, розміщення і рух населення тієї чи іншої країни, території чи окремих її груп. Під демографічною статистикою розуміється також сукупність цифрових даних про населення, а іноді й область практичної діяльності по збору і обробці цих даних. Джерелом даних демографічної статистики служить облік населення.

Демографічний перехід – концепція, яка застосовується в сучасній демографії для пояснення зміни типів відтворення населення.

Демографічні процеси – процеси і явища відтворення міграції, зміни розміщенні і структурі населення.

Демографічний вибух – явище в окремих країнах, яке полягає у процесі зниження смертності при збереженні традиційно високого рівня народжуваності, при чому, якщо раніше висока народжуваність в цих країнах тільки компенсувала високу смертність, то із здобуттям незалежності вона значно її перевищує, що приводить до прискороного росту чисельності населення, до виникнення ряду внутрішніх економічних проблем. Уряди країн впроваджують різні обмеження народжуваності, проводять політику “планування сім’ї”, виділяють спеціальні асигнування на скорочення народжуваності та ін.

Демографічний прогноз – форма наукового передбачення майбутнього розвитку народонаселення, яке сформоване на знаннях законів динаміки населення, його минулих, сучасних і перспективних тенденцій, прогнозування чисельності, статевовікового складу, народжуваності, міграції, смертності тощо.

Демографічний цикл – повний цикл відтворення трудових ресурсів або зміна трудового покоління.

Демографія – наука, яка вивчає населення і закономірності його розвитку в суспільно-історичній обумовленості. Центральне місце в демографії займає дослідження відтворення населення, процеси формування, розвитку і розпаду сім’ї, якісного аспекту зміни професійної структури населення і інше.

Депопуляція – звужене відтворення населення; демографічне явище, що характеризується тенденцією до скорочення чисельності населення країни, наближенням темпів росту населення до нуля в наслідок різкого зниження народжуваності.

Державна мова – мова, обов’язкова в державі для ведення діловодства, судочинства, навчання в школах і т.д., незалежно від складу населення.

Діаспора – частина народу, що проживає за межами країни свого походження, своєї історичної батьківщини.

Діти – особи, які не досягли повноліття. Період дитинства поділяється на такий вік: малюк – до 1 року; передшкільний (ясельний) - 1-3 роки; дошкільний – 3-7 років; молодший шкільний 7-12 років; середньо шкільний – 12 – 14 років; шкільний старший – 14 –17 років. Повноліття настає у 18 років.

Дітородний вік – див. фертильний вік.

Дітність – число дітей до 15 років, які є в сім’ї.

Дитяча смертність – число народжених дітей, які померли протягом першого року життя; виражається числом померлих дітей, що не дожили до одного року на 1000 народжених.

Дисперсне розселення – форма розселення яка поширена в сільській місцевості деяких країн у вигляді ферм, садиб, хуторів тощо; обумовлена формою суспільного відношення до землі, при приватній власності на землю. Сім’ї невеликих землевласників і орендарів живуть на своїх ділянках, які ними обробляються і служать головним джерелом існування.

Довготривалість життя – довгота існування людей, яка характеризує життєздатність населення в цілому, враховуючи середнє число років прожитих членів популяції.

Домогосподарство – це сукупність людей, які спільно проживають і ведуть разом домашнє господарство.

«Друге житло» – постійне (дача, присадибний будинок), (або пересувне автофургон, плавзасіб) житло, що служить для тимчасового проживання у вихідні дні або в період відпустки в приміській зоні. При цьому головним житлом є квартира в місті. Процес переміщення господаря “другого житла” в приміську зону і назад приводить до інтенсивних маятникових

міграцій у передвихідні і післявихідні дні. В західних країнах в якості “іншого житла” виступають приміські мотелі, дачі, ферми, садиби.

< E >

Економіко-географічне положення – відношення економіко-географічного об’єкта (поселення, заселеної території тощо) до зовнішніх об’єктів або факторів, що мають певне економічне значення для дослідження об’єкта в теперішній час або в майбутньому.

Економіко-географічне положення міста – відношення міста до зовнішніх факторів, що мають важливе економічне значення для його подальшого існування і розвитку. Економіко-географічне положення міста – історична категорія, положення міняється з розвитком міста, відкриттям нових природних ресурсів, прокладанням нових транспортних магістралей, виникненням великих сусідніх промислових центрів та ін.

Економічно-активне населення – частка населення країни, що має дохід від заняття, незалежно від того, що є його джерелом, а також особи, що мають роботу.

Економічна функція міста – функція міського поселення, що має безпосереднє відношення до сфери матеріального виробництва (промисловість, транспорт, заготівля, постачання і ін.).

Емігранти – особи, що добровільно або вимушено покинули свою батьківщину за політичними, економічними, релігійними та іншими мотивами і поселились в інших країнах.

Еміграція населення – виїзд із країни і переселення на тимчасове або постійне проживання до іншої країни.

Етнічна група – рідна по мові і близька по культурі спільність людей (слов’яни, німці та інші).

Етнічне суспільство, етнос – стійка група людей, що історично склалася (плем'я, народність, нація). Основні умови його виникнення – спільність території, мови, релігії і расової близькості.

Етнічні процеси – процеси, що приводять до зміни етнічних суспільств; розрізняються етнорозвоювальні і етнотрансформаційні.

Етнічний склад України – національний склад держави і його частини (рис. 3.1). Україна – одна з найбільших (за переписом населення 2001р.) країн Європи, яка за чисельністю та національною структурою населення посідала шосте місце на континенті. За даними перепису населення 2001 року в державі налічувалося 77,8 % українців (етнічних), 17,3 % росіян, 0,6 % - білорусів, по 0,5 % - молдаван і кримських татар, 0,4 % болгар, по 0,3 % - угорців, румунів, поляків, 2,7 % представників інших національностей [44].

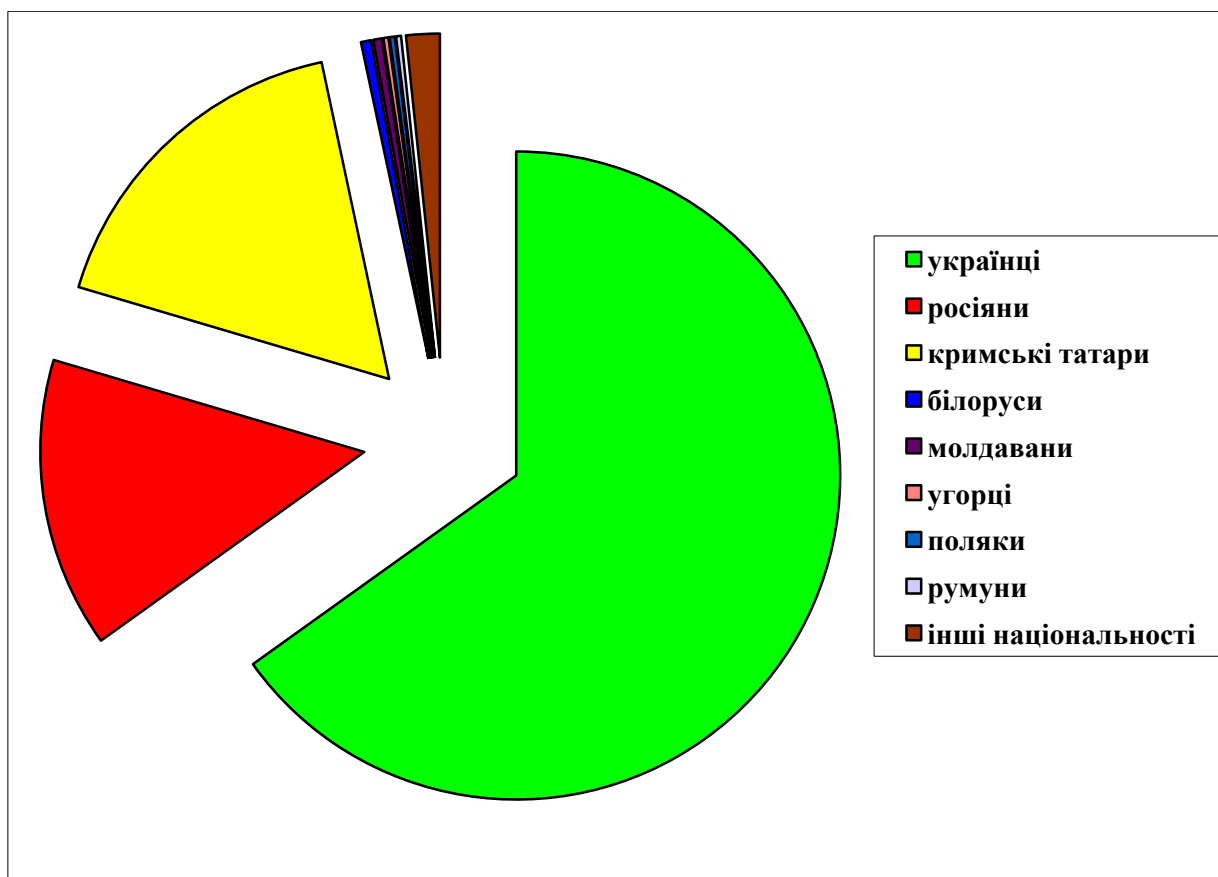

Рис. 3.1. Етнічна структура населення України за переписом 2001 року.

Росіяни (8334141 тис. осіб) історично утворили найкомпактніші етнічні масиви в сільській місцевості на російсько-українському пограниччі – в Харківській, Сумській, Луганській областях і в деяких південних районах держави. Процес формування російського населення на території України був зумовлений складними соціально-політичними факторами, багатовіковими міжетнічними стосунками. Зокрема, так звані горюни (етнографічна група росіян), що живуть у Путивльському районі Сумської області, етнографічно пов'язані з давньослов'янським автохтонним (корінним) населенням, яке увібрало в себе переселенські хвилі пізніших епох. Найбільші етнічні масиви росіян, які збереглися і до сьогодні, виникли у XV –XVII століттях на Слобожанщині. Серед російських переселенців було багато старовірів та інших “розкольників”, які тікали від релігійних переслідувань. Перші старовірські поселення в Україні виникли у 60 - роках XVII століття. До кінця XIX століття старообрядці освоюють райони прутсько-дніпровського межиріччя Хотинського повіту. Після 1917 року чисельність росіян в сучасних межах України зросла в тричі.

Білоруси (майже 275763 особи), найдавніші їх поселення знаходяться в межах українсько-білоруської етнічної території (Рокитнівський район Рівненської області). Багато білорусів переселилось у східні райони українського Полісся і на Слобожанщину після першого поділу Польщі. Пізніше, білоруси, за радянських часів оселялися у промислових центрах України. Розселення (204574 особи) в Україні зумовлене болгарською колонізацією кінця XVIII першої третини XX століття. Наприкінці XVIII на початку XIX століття під час російсько-турецьких воєн болгар масово переселялися в Росію. Нині більшість болгар живе у західних районах Одеської області та приазовських – Запорізької. Румуни (150989 осіб) розселені в південно-західній частині Чернівецької області – як змішано з українцями, так і окремими селами (переважно у Глибоцькому районі), також у Закарпатській області. Розселення поляків (144130 осіб) в Україні було пов'язане передусім з Правобережжям і Східною Галичиною. Саме тут у межах українського

етнічного масиву сформувалися найчисельніші польські етнорелігійні громади. Сьогодні більшість поляків проживає в етнічно мішаних українсько-польських селах Житомирської, Вінницької та Хмельницької областей і в містах. Євреї (103591 особа) проживають переважно в містах. На території сучасної України євреї з'явилися в епоху раннього феодалізму. Ще за часів Київської Русі існували громади слов'яномовних євреїв, так званих кенааним. Наприкінці 20-х років ХХ століття чисельність євреїв в межах України становила близько 2,5 млн. осіб. В наступні десятиліття вона значно зменшилася внаслідок масового винищення євреїв – фашистськими загарбниками в роки другої світової війни, а в останні роки – еміграції в Ізраїль та США. Вірмени (99,9 тис. осіб) нині живуть переважно у Криму. В цілому впродовж 90-х років ХХ ст. серед найбільш численних національностей, що мешкають в Україні, абсолютне збільшення кількості осіб, в 1,8 рази було притаманне (окрім українців і кримських татар) вірменам. Греків (самоназва – елліни) в Україні налічувалося 91,5 тис. осіб; живуть вони переважно в приазовських районах Донецької області та містах південної України. Найбільші поселення чехів (5,9 тисячі осіб) в Україні були засновані в Дубенському, Луцькому і Острозькому повітах Волинської губернії. Їх поява пов'язана з масовою еміграцією чехів до Росії наприкінці 60-х - на початку 70-х років ХІІІ століття, після скасування кріпацтва. Із інших поселень західноєвропейських колоністів (німці, французи, голандці, австрійці та інші) до тепер залишилося лише кілька українсько-німецьких селищ на Закарпатті, Миколаївщині. Більшість циган живуть змішано з українцями переважно у західних і південних областях України. Їх налічується 47,6 тис. осіб. У державі проживають і декілька народів тюркської групи алтайської сім'ї, головним чином Поволжські та Кримські татари. Перші живуть переважно в міських поселеннях Донбасу. Етнічну основу їх склали тюркські племена. Другі живуть у Криму і є найбільш багаточисельними із тюркської групи (248193 особи). Караїми, яких налічується трохи більше 1000 осіб, за мовою належать до кипчацької підгрупи тюркської групи. З ХУ століття жили у Києві, Львові,

Луцьку, а до тепер лише в Криму. Гагаузи – народ, який майже повністю переселився у Південну Бесарабію з північно-східної Болгарії і Добруджі. За мовою гагаузи належать до огузької групи алтайської мовної сім'ї. Загальна чисельність їх в Україні становить 31,9 тис. осіб. Переважна більшість їх живе у південно-західних районах Одеської області. Угорців в Україні налічується 156566 осіб. Майже всі вони живуть в Закарпатській області. Інші фіноугорські народи – естонці, збереглись у невеликих селищах Червоногвардійського району Криму. Існують компактні поселення албанців, які заснували село Каракурт у південній Бесарабії, а вихідці звідти заснували три села у Приазов'ї та словаків, які живуть в українсько-словацьких селах у західних районах Закарпаття.

Етногенез – процес складання етнічних суспільств на базі різних його компонентів. Розрізняють два типи: утворення народностей в ранньофеодальний період, утворення нації в результаті формування етнічних суспільств на основі аккультурації.

Етногеографія – наука, що вивчає географічне розміщення етнічних суспільств, особливості їх розселення і територіальні взаємовідносини в тісній залежності від соціально-економічних, політичних, природних та інших факторів. Важливе значення її – визначення національного складу країн світу.

Етнографічна група – обумовлена частина народу, культура і побут якого зберігає деякі особливості.

Етнографія – наука, яка вивчає народи-етноси і інші етнічні суспільства, їх етногенез, побут, культурно-історичні відношення.

Ефективність міграції – результат переміщення населення в / E_m / який-небудь район або місто з метою постійного проживання; характеризує в комплексі міграцію населення і його проживання на новому місці; може виражатися показниками: відношенням числа вибувших (H_o) на 100 (або 1000) прибувших (H_n); відношенням сальдо міграції ($H_n - H_o$) до числа прибувших (H_n), %:

$$E_m = \frac{H_n - H_o}{H_n} \cdot 100$$

<Є>

Європеїдна (євразійська) раса – одна із найбільших рас людства; розповсюджена в Європі, Північній Африці, Азії, Північній Індії, а також в районах європейської колонізації (Америка, Австралія, Південна Африка); характеризується світлою або смуглявою шкірою, м'яким, прямим або хвилястим волоссям, сильним розвитком третинного волосяного покриву, вузьким сильно виступаючим носом з високим переніссям, тонкими губами. Пігментація очей і волосся в межах європеїдної раси має багато варіантів.

Єдина система розселення – див. система розселення.

<Ж>

Жіноча праця – участь жінок в процесі суспільного виробництва, характер якого визначається соціально-економічною побудовою суспільства. Жінки складають 1/3 світової робочої сили і приблизно половину трудових ресурсів світу. Працездатність віку жінок на 5 років менше, ніж чоловіків, а це значить, що вони можуть виходити на пенсію раніше, ніж чоловіки.

Житло – одна із основних матеріальних умов існування населення; визначається різноманітністю природно-географічного середовища, культурно-побутовими традиціями народу, формами сімейного життя, рівнем виробничих сил, характером соціальних відношень і економіки; функціональне значення його обумовлене соціальною структурою суспільства. Еволюція житла майже у всіх народів йшла від простіших його форм (печера, землянка, шалаш, кібітка, чум, яранга, юрта, вигва, хата, курінь, сакля, замок, ферма, дім, котедж, квартира) до більш сучасних інженерно-технічних форм.

Жителі країни – те ж що і населення країни, або народонаселення.

<З>

Закон народонаселення – загально-історичний закон співвідношення відновлення населення рівню розвитку виробничих сил. (Це закон, що відображає в концентрованому вигляді характер використання працездатного населення в суспільному виробництві).

Зайнятість населення – участь населення працездатного віку в суспільному виробництві; може бути виражена відношенням чисельності працюючих в народному господарстві до загальної чисельності працездатного населення.

Заселена територія – особливості розміщення населення на території країни або окремих її регіонів, обумовлена взаємодією соціально-економічних, історичних і природних факторів; характеризується рівнями заселення, щільністю і густотою населення, а також співвідношенням між міським і сільським населенням, розмірами (людністю) і розміщення поселень, локальними формами і типами ареалів розселення і їх територіальною структурою.

Зона притягання – територія, яка оточує місто, в межах якої виникають прямі і зворотні зв'язки між містом і сільськими поселеннями.

Зона тяжіння (впливу) – маятникові міграції – максимальна відстань маятникових поїздок населення (виробничих, культурно-побутових, торгових тощо).

<І>

Іммігранти – громадяни однієї держави, що поселяються на території інших держав.

Імміграція – визначається прибуттям на тимчасове або постійне проживання до іншої країни.

Іноземці – особи, що знаходяться на території даної держави, але є громадянами іншої держави.

Інтелігенція – соціальний прошарок людей - культури і науки: інженери, техніки, художники, вчителі та інші.

Інтенсивність міграції населення – міграційна рухливість (мобільність, плинність) населення; виражається коефіцієнтом міграційної рухомості населення ($KMPH$) - відношенням суми мігрантів/ притоку (H_n) і відтоку (H_e) населення за певний час (рік) до чисельності стабільного населення (H) території в %:

$$KMPH = \frac{H_n + H_e}{H} \cdot 100$$

Інфраструктура – комплекс галузей господарства в системі поселень, що обслуговують як основні форми виробництва так і населення (виробнича інфраструктура) або тільки населення (соціальна інфраструктура).

<К>

Кадри – основний постійний склад робітників підприємств, установ і організацій, які відрізняються високим рівнем підготовки і кваліфікації. Потреба в кадрах визначається плановими органами. Створена система підготовки кадрів, в яку входять заклади загальної середньої освіти, профтехучилища, коледжі, університети, військові академії, аспірантура, докторантура. Для перепідготовки кадрів створені інститути підвищення кваліфікації, факультети, курси всіх галузей освіти.

Карти народонаселення – географічні карти, які за змістом діляться на карти розміщення, розселення, демографічні, етнографо-антропологічні і соціально-економічні.

Карти щільності населення – географічні карти ступеня заселення території, на якій відображається щільність населення адміністративно-

територіальних одиниць, міст і сільської місцевості різними умовними або масштабними знаками, картографами та ін.

Класифікація народів – систематизація народів за їх найбільш характерними ознаками; фіксує закономірні зв'язки між народами з метою визначення їх місця в системі. Географія класифікує народи за такими властивостями: 1 – чисельність; 2 – мовна приналежність (див. лінгвістична класифікація народів); 3 – територіальність.

Колонізація – процес заселення і господарського освоєння вільних територій.

Консолідація – злиття окремих народів або їх частин в більш крупні етнічні общини, наприклад, племена в народність.

Контрурбанізація – соціально-економічні процеси, протилежні урбанізації.

Конурбація – це агломерована група поселень, а також міста із спільними передмістями, що фактично злились.

Концентрація населення – характеристика заселення території, яка дає кількісну оцінку стану рівномірності (нерівномірності) розміщення населення на території; виражається індексом концентрації населення (ІКН):

$$IKH = \frac{1}{2} \sum_e^k D_n - D_n,$$

де K – концентрація даної територіальної одиниці; e – кількість одиниць; D_n – доля населення даної одиниці в населенні більш обширної території, %; D_n – доля площі тієї ж одиниці в загальній площі, %.

Практично обчислення ІКН ведеться за такою схемою:

Ра- йони	Чисель- ність населен ня, чол.	Площа км ²	Долі %		Різниця між долями $D_n - D_n$	Напіврізниця між долями <i>ІКН</i>
			D_n	D_n		
P_1	n_1	n_1	$(n_1 : n) \cdot 100$	$(n_1 : n) \cdot 100$	$D_{n_1} - D_{n_1}$	$(D_{n_1} - D_{n_1}) : 2$
P_2	n_2	n_2	$(n_2 : n) \cdot 100$	$(n_2 : n) \cdot 100$	$D_{n_2} - D_{n_2}$	$(D_{n_2} - D_{n_2}) : 2$
P_3	n_3	n_3	$(n_3 : n) \cdot 100$	$(n_3 : n) \cdot 100$	$D_{n_3} - D_{n_3}$	$(D_{n_3} - D_{n_3}) : 2$
Об- ласть	n	n	100 %	100 %	-	-

При *ІКН*: до 20 % спостерігається рівномірне розміщення населення області;

20-25 % - нерівномірне;

25-30 % - значно нерівномірне;

30-50 % - істотно нерівномірне;

більше 50 % - різко нерівномірне.

Кооперативні кустарі – особи, які займаються виробництвом промислових виробів, які працюють на ринок і які є членами артілей промислової кооперації. До некооперованих кустарів відносяться особи, що займаються ремеслом на дому у господарстві, мисливством, рибництвом або іншим промислом і не стоять в штаті (в списку) якого-небудь підприємства (установи), а також особи, що виконують разові замовлення приватних осіб.

Корінне населення – аборигенне населення країни.

Котедж – одноквартирний часто двоповерховий міський або сільський житловий дім, при якому є невелика земельна ділянка.

Кочівництво – стиль життя скотарів посушливої зони, пов'язаний з особливою формою господарської діяльності – випасанням худоби, мисливством тощо.

Країна – територія з визначеними кордонами та власним населенням, що в політичному відношенні може бути як суверенною (незалежною), так і залежною.

Курінь – сільський жилий дім на Дону і в деяких районах України.

<Л>

Людність – характеристика розмірів поселень, яка виражається абсолютною кількістю населення даного поселення. Середня людність поселення району, області або країни визначається як середнє арифметичне із чисельності населення всіх населених пунктів території, яка розглядається.

Лінгвістична класифікація народів – класифікація народів, яка складена на спорідненості мов, які мають спільне походження. Спорідені мови об'єднуються в сім'ї, які діляться на групи або гілки. Найбільш великі мовні сім'ї такі:

- 1 – індоєвропейська (Європа, Північна і Південна Америка, Північна Індія, Іран);
- 2 – кавказька (Закавказзя);
- 3- уральська (Угорщина, Фінляндія, деякі райони колишнього СРСР);
- 4 – алтайська (Східна Європа, Сибір, Передня, Середня і Центральна Азія);
- 5 – китайсько-тібетська (Східна і Південно-Східна Азія);
- 6 – малайсько-полінезійська (острови Тихого і Індійського океанів);
- 7 – дравидська (Південна Індія);
- 8 – мон-кхмерська (Індокитай);
- 9 – семітохамітська (Південно-Західна Азія, Північна Африка);
- 10 – банту (Південна Африка).

<M>

Масштаби міграції – абсолютна кількість мігрантів (прибувших і вибувших), які припадають на дану країну, місто, район тощо за певний відрізок часу (місяць, рік).

Міграції – переміщення населення, що пов'язане зі зміною місця проживання; зміна людьми місця постійного проживання. Розрізняють наступні види міграцій; 1 – безповоротні; 2 – тимчасові; 3 – сезонні; 4 – зовнішні (міждержавні і міжконтинентальні), серед яких виділяються імміграція і еміграція; 5 – внутрішні (переїзди людей на нове місце проживання всередині країни).

Маятникова (човникова) міграція – регулярні поїздки населення з одного поселення в інше (на роботу, навчання й назад); відображає характер розселення і стиль життя людей; до руху населення, який пов'язаний зі зміною місця його проживання, не має відношення, так як не є міграцією населення.

Мегалополіс – група агломерацій; досить урбанізована форма міського розселення, що стихійно формується в ряді високорозвинутих капіталістичних країн, обумовлена високою концентрацією населення; основні риси: лінійний характер забудови, витягнутість вздовж транспортних магістралей; спільна поліцентрична структура, обумовлена взаємодією близько розташованих міст; порушення екологічної рівноваги між діяльністю людини і природи. Найбільш великі мегалополіси: Бостонсько-Ньюйорсько-Вашінгтонський (близько 50 млн. ос.), Південно-Каліфорнійський (12 млн. ос.), Токіо-Осакський (55 млн. ос.), Рейнсько-Рурський (10 млн. ос.), Лондонсько-Ліверпульський (30 млн. ос.) і інші.

Метиси – нащадки від міжрасових шлюбів. В Америці метисами називають нащадків від шлюбів білих і індіанців; а нащадків від шлюбів негрів з білими називають мулатами.

Механічний рух населення – див. міграція населення.

Мігранти – населення, яке змінювало своє місце проживання хоча б раз в житті. За статистикою ООН, до мігрантів належать особи, що проживають на новому місці не більше шести місяців. До мігрантів не належать туристи, курортники, а також особи, які складають маятникову міграцію.

Міграція населення – переміщення населення, пов'язані зі зміною місця проживання; складний суспільний процес, що впливає на різні сторони соціально-економічного життя (заселення і господарського освоєння землі, освіти, змішування рас, мов і народів); одна із найважливіших проблем народонаселення. Характер, структуру і наслідки міграцій досліджує демографія, економіка, економічна географія, соціологія, статистика, етнографія та інші науки. Місце, де формується потік мігрантів називають зоною виходу міграції, а місце, де мігранти осідають називають зоною вселення.

Міграційна напруженість (M_n) – характеристика стану народонаселення країни при наявності еміграції (або регіону країни у випадку абсолютного відтоку населення при кризовій ситуації); оцінка відношень показників механічного (відтоку H_v) і природнього руху населення (природнього приросту H_{nn}); виражається відношенням відтоку до природнього приросту, %:

$$M_n = \frac{H_v}{H_{nn}} \cdot 100$$

Якщо еміграція забирає весь природний приріст ($H_v = H_{nn}$), то показник $M_n = 100$ %. У випадку перевищення показника M_n 100 %, стан називається міграційною перенапругою. При аналізі показника M_n за довгий період спостерігається, що міграційна напруженість і перенапруженість зберігається протягом багатьох років після виходу міграції за рахунок скорочення природнього приросту (H_{nn}) у зв'язку з відтоком найбільш дітородного віку.

Міграційна рухомість населення – див. інтенсивність міграції.

Міграційна політика – складова частина демографічної політики, яка здійснюється державою, що покликана впливати на такий демографічний процес, як міграції, економічними, адміністративними, соціально-психологічними та іншими заходами з метою його оптимізації і врегулювання в умовах планового народного господарства. Міграції населення утворюються різними соціальними причинами (економічними, моральними, естетичними, релігійними, психологічними, медичними та іншими); вони здійснюють вагомий вплив на статеву і вікову структуру, етнічний склад, співвідношення сільського і міського населення тощо. З однієї сторони, вони допомагають територіальному і міжгалузевому перерозподілу населення і трудових ресурсів, що дозволяє в місцях вселення мігрантів розвивати технічно більш сучасні види виробництва, будувати нові міста, освоювати нові сільськогосподарські території. В деяких країнах міграційні процеси мають стихійний характер; вони обумовлені в першу чергу утворенням надлишкової робочої сили, безробіття, а також політичними, расовими і релігійними мотивами.

Міграційна статистика – обов'язкова реєстрація прибуття і вибуття (прописка і виписка) громадян, основана на заповненні відривних талонів адресних листів, які потім поступають в статистичні органи, де узагальнюються дані про механічний рух населення. Показником притоку і відтоку населення є коефіцієнт прибуття ($KП$) і вибуття ($KВ$) - відношення суми прибувчих (H_n) або вибувчих ($H_в$) за даний час (рік, місяць) до чисельності населення (H), яка відповідає адміністративно-територіальній одиниці (район, місто), %:

$$KП = \frac{H_n}{H} \cdot 100 \text{ ,}$$

$$KВ = \frac{H_в}{H} \cdot 100$$

Інколи ці коефіцієнти можуть виражатись відношенням чисельності прибувчих (вибувчих) на 1000 жителів досліджуваної адміністративно-територіальної одиниці.

Міграційні зв'язки – обмін мігрантами між місцями їх виходу і зонами нового вселення, які мають визначену інтенсивність в часі і стійкість в просторі. Причинами формування інтенсивних міграційних зв'язків можуть бути економічні (схожі спеціалізації господарства, оплата праці та ін.), культурні, етнографічні та інші фактори. Інтенсивність міграційних зв'язків може бути протягом декількох років і навіть десятиріч після зникнення причини міграції, а також в силу традиційності міграції, які стійко направляються із місць виходу в одні і ті ж області. Інтенсивність міграційних зв'язків виражається коефіцієнтом ($KIMC$) - відношенням долі міграційного потоку з області виходу (M_1) в загальному міграційному потоці (M) в область вселення до долі чисельності населення області виходу (H_1) в загальній чисельності всіх областей (H), що наглядно зображено на схемі:

Чисельність населення області виходу, люд.	Область виходу	Міграційні потоки, люд.	Область вселення
H_1	O_1	M_1	
H_2	O_2	M_2	$O_в$
H_3	O_3	M_3	
Сума H		Сума M	

Для першої області (O_1) $KIMC_1$ рівний:

$$\frac{M_1}{M} \cdot \frac{H_1}{H} = \frac{M_{д1}}{H_{д1}};$$

Для другої області (O_2) $KIMC_2$ рівний:

$$\frac{M_2}{M} \cdot \frac{H_2}{H} = \frac{M_{д2}}{H_{д2}} \quad \text{і т.д.}$$

Міграційний баланс – система показників, які характеризують співвідношення і стан міграції населення; один із основних джерел аналізу міграційних процесів країни і її районів; за структурою це двостороння таблиця, ліва частина якої показує склад і розміщення прибувчих, а права – вибувчих за визначений період; в цілому по країні кількість вибувчих і прибувчих балансується; в межах окремих регіонів балансу міграційних потоків не спостерігається.

Міжнародна міграція робочої сили – це переміщення осіб найманої праці між національними господарствами, що виражає процес перерозподілу трудових ресурсів між ланками всесвітнього господарства. Основні потоки робітників – мігрантів направляються в Західну Європу і США. В Західній Європі іноземних робітників і членів їх сімей нараховується понад 14 млн. осіб, що складає від 5 до 25 % усіх працюючих по найму в розвинутих західноєвропейських країнах. У Франції іноземці складають 80 % усіх робітників-будівельників, у Бельгії – 50 % шахтарів, у ФРН – 40 % робітників автомобільних заводів.

Мікрорайон – первинна одиниця сучасної житлової забудовлі міста; складається із комплексу житлових будинків і закладів повсякденного культурно-побутового обслуговування населення (дитячі садочки і яслі, школи, столові, магазини тощо), спортмайданчики і парки.

Місто – крупне міське поселення, жителі якого зайняті переважним чином в промисловості, сфері обслуговування (торгівлі, управлінні, охороні здоров'я, науці, культурі та ін). В публікаціях ООН до міст відносяться поселення з населенням 20000 людей і більше. У нас виділяють такі категорії міст: столиця, промислові центри, обласні центри, міста обласного підпорядкування, районні центри, міста, селища.

Міська межа – зовнішній кордон міста, що визначає її територію і яка відділяє міські землі від інших земель.

Міські землі – землі, що знаходяться в межах міської межі; в їх склад входять землі: 1 – міської забудови (зайняті житловими,

адміністративними, промисловими і іншими спорудами або виділених під забудову); 2 – загального використання (вулиці, площі, набережні і ін.), призначені для внутрішнього міського руху, організації відпочинку і інших культурно-побутових потреб; 3 – сільськогосподарські землі і інші угіддя, що використовуються для сільськогосподарського виробництва і інших господарських потреб міста; 4 – землі, що зайняті міськими лісами, парками; 5 – землі залізничного, водного, повітряного, трубопровідного транспорту.

Міські поселення – поселення, що мають визначену людність і виконують промислові, транспортні, культурні та адміністративні функції. В Україні до міст відносяться поселення з числом жителів не менше 10 тисяч осіб (з переважно компактною забудовою), або селища з населенням не менше 5 тисяч осіб (з переважно садибною забудовою). Критерії віднесення до міст у різних країнах неоднакові (рис.3.2).

Міське і сільське населення – дві категорії населення, що розрізняються за місцем проживання: в містах і інших міських поселеннях та у сільській місцевості.

Міське господарство – комплекс служб, підприємств, інженерних споруд і сіток сполучень, які повинні задовільнити повсякденні, комунальні, побутові і соціально-комунальні потреби жителів міст і селищ.

Місто-супутник – місто або селище, що розвивається поблизу більш крупного міста і яке тяжіє до нього як у виробничому, господарському і культурно-побутовому відношенні. Утворення міста-супутника сприяє ліквідації лишньої концентрації промисловості і населення в крупному місті, і упорядкуванні розвитку всієї агломерації яку він очолює.

Міське населення – жителі міст і селищ (рис.3.2).

Міське розселення – форма територіальної організації життя населення у вигляді міст, розвиток яких пов'язаний з розміщенням промислових підприємств, об'єктів будівництва, транспорту, з постіндустріальними видами діяльності.

Містоутворюючі функції міста – зовнішні (в районному, обласному, державному масштабі), економічні, культурні, наукові, адміністративні та інші зв'язки, направлені на виконання основних завдань міста, що визначають його функціональний тип.

Містообслуговуючі функції міста – внутрішні економічні і позаекономічні зв'язки, направлені на обслуговування і задоволення потреб населення міста (роздрібна торгівля, громадське харчування, внутрішньоміський пасажирський транспорт, телефонний зв'язок, охорона здоров'я, освіта тощо).

Мобільність населення – міграційна рухомість населення, що обумовлена міграцією в цілому; міграція населення в цьому відношенні є сума мобільності різних груп населення. Виділяється організована (туризм і інші) і неорганізована /див. інтенсивність міграції/.

Мовна сім'я – найбільша одиниця класифікації народів за ознакою спільного походження їхніх мов.

Монголоїдна (Азіатсько-Американська) раса – одна із найбільших людських рас; відрізняється чорним жорстким прямим волоссям, смуглим, часто жовтуватим кольором шкіри, слабким розвитком тритинного волосяного покриву, сильним виступом челюсті, масивним обличчям, низьким переніссям, сильно розвинутою складкою верхньої повіки; поширена в Азії та Америці.

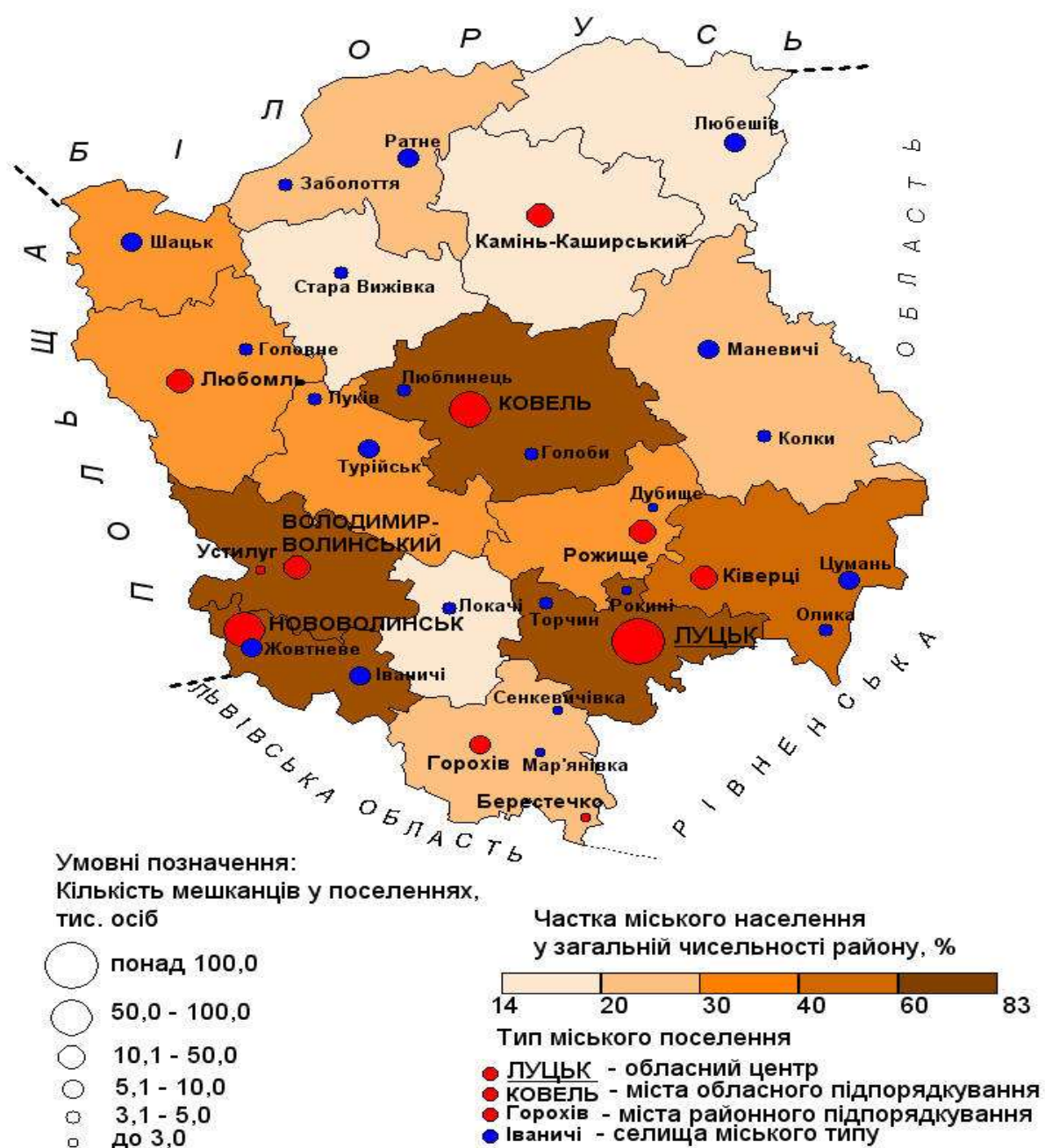

Рис. 3.2. Міське населення в обласній системі розселення станом на 2021р.

<Н>

Народ – населення країни, яке є етнічною спільністю (плем'я, народність, нація).

Народність – історично утворена мовна, територіальна, економічна і культурна спільність людей, яка передує нації.

Народонаселення – сукупність проживаючих на землі або в межах даної території, країни, регіону, міста людей, що характеризується сукупністю таких показників: відтворення (народжуваність, шлюбність, смертність, природний приріст); структура (соціальна, сімейна, етнічна, економічна, статева та інші); розселення (міське, сільське, урбанізація, міграція та інші) і заселеність території.

Народжуваність – процес відновлення населення за рахунок нових народжень, частота народження в певній групі населення; визначається рівнем народжуваності – відношенням числа народжених до кількості населення (на 1000 осіб населення або в проміле).

Населення – теж, що і народонаселення (сукупність людей, що населяє певну територію).

Населення Волинської області – Волинська область утворена 4 грудня 1939 року. Площа її – 20,1 тис. км², або 3,3 % території України. Область знаходиться в північно-західній частині України, яка займає Західне Полісся, а також Волинську височину. Територія її поділяється на 4 райони: Володимирський, Камінь-Каширський, Ковельський, Луцький. У Волинській області, на 01.01.2022р. проживало 1021,4 тис. населення. Це одна із слабо заселених областей, в межах якої проживає всього 2,2 % населення України. Середня густина населення області становить 51,8 особи на 1 км². Кількість міського населення на 01.01.2022 р. становить 544,6 тис. осіб або 52,3 %, сільського – 497,6 тис. осіб, або 47,7 %. Порівняно із переписом 2001 року населення Волинської області зменшилося на 39,3 тис. осіб, або на 3,7 %.

На цей же період (01.01.2022р.) кількість чоловіків становила 47,0 %, жінок – 53,0 %. У Волинській області характерне зростання статевої диспропорції у складі населення. За результатами перепису населення у 1989 році на 1000 чоловіків припадало 1119 жінок, а в 2021 році – 1127.

За роки, що минули після перепису населення, кількість міських поселень зросла і становить 33 одиниці, із них 11 міст та 22 селища. В містах обласного підпорядкування, яке вони мали до 2020 р. проживало 371,9 тис. осіб, а в обласному центрі налічується 215,9 тис. осіб.

У Волинській області, з-поміж постійно проживаючого населення представники національних меншин складають 3,2 %, або 32,5 тис. осіб. За даними перепису населення у 2001 р., на території Волині проживали представники більше 70 національностей і народностей. У національному складі населення області переважають українці. Їх кількість за переписом населення 2001 року становила 1024,9 тис. осіб, або 96,9 % від загальної кількості населення.

Українську мову вважають рідною 97,3 % населення області, це на 2,8 % більше, ніж за переписом 1989 року. Російську мову визнають як рідну 2,5 %, частка інших мов в якості рідної, становить 0,2 %.

Результати Всеукраїнського перепису засвідчили, що 577,9 тис. осіб у нашій області має вищу і повну загальну освіту. Цей показник у порівнянні з переписом населення 1989 року зріс на 28,6 %.

У Волинській області зареєстровано 7 населених пунктів, де кількість жителів становить до 10 осіб. Зокрема в селі Барвінок Луцького району мешкає лише 2 людей. Ще у двох селах зареєстровано 11 мешканців.

Характерною рисою росту населення (починаючи з першого перепису 1897 року) є відсутність чітко виражених періодів високого чи, навпаки, низького приросту. Лише з 1921 року до 1931 року населення області збільшилось з 694,4 тис. осіб до 998,8 тис. осіб або на 44 %. Щорічний приріст населення дорівнював в середньому 4,4 %. У наступному десятиріччі (1931-1939 рр.) населення області збільшилося з 998,8 тис. осіб до 1031,7 тис. осіб,

або на 3 %. У 1945-1949 рр. чисельність населення області зростала швидкими темпами, що пов'язано із поверненням в область демобілізованих, евакуйованих, а також вивезеного населення на каторжні роботи у Німеччину та притоком переселенців з Польщі і Чехословаччини. У цей період щорічний приріст населення дорівнював 11,2 %. Починаючи з 1950 року, темпи приросту населення стали знижуватися. Щорічний приріст населення за 10 років складав лише 1,2 %. У 60-і роки було деяке підвищення приросту населення області у зв'язку із освоєнням Львівсько-Волинського вугільного басейну і притоком спеціалістів з інших районів країни. Показник середньорічного приросту населення в області, за 1979-1989 рр. становив 0,6 %, 1989-1999 рр. – 0,02 %, 200-2022 рр. майже -4,0 %. Зниження темпів загального приросту чисельності населення в області відбувається у зв'язку із зменшенням його природного приросту. Пояснюється це, насамперед зниженням народжуваності і ростом смертності населення області в т.ч. і з кількістю загиблих на війні із російськими окупантами. Якщо в 1959 р. на 1000 жителів народжувалось 25,0 осіб, а помирало 6,8 особи, то вже в 2006 році ці показники становили відповідно 13,2 і 15,0 особи. Тому, до 2005 року, за деякими винятками, Волинська область належала до числа тих регіонів України, які мали додатні показники природного приросту населення.

Населене місце – див. поселення.

Населений пункт – місця, де живуть люди.

Національні меншини – група людей однієї національності, які проживають серед переважаючого населення іншої національності, чисельність яких набагато більша. Іноді до національних меншин відносять всі національності, крім основної (див. 3.1).

Національність – не біологічна, а історично складена спільність людей яка визначається комплексом властивостей.

Національний склад населення – структура населення за національними особливостями (див. нація, народність).

Національний склад населення України – за даними перепису населення 2001 року в Україні налічувалося 77,8 % українців, 17,3 % - росіян, 0,6 % - білорусів, по 0,5 % - молдаван і кримських татар, 0,4 % болгар, по 0,3 % - угорців, румунів, поляків, 2,0 % представників інших національностей.

Національна мова – мова нації, яка склалася на основі мови народності в процесі її розвитку у націю; система існування декількох форм національної мови: літературна (усна і письмова), народно-розмовна і діалектична.

Нація – історична спільність людей, що формується на території, внаслідок сталих господарських зв'язках, на базі мови та особливостей культури.

Негроїдна (Екваторіальна, Негро-австралоїдна раса) – одна із людських рас, що відрізняється темною шкірою, кучерявим волоссям, широким носом, товстими губами; поширена в Африці, Австралії, Південній Азії.

Неомальтузіанство – система буржуазних поглядів на народонаселення, що намагається застосувати положення Мальтуса до сучасних умов і пояснити високі темпи росту населення в країнах, що розвиваються не стриманою властивістю людей до розмноження.

Нетто-коефіцієнт – див. сальдо міграції.

Новосели – населення, що живе на одному місці менше десяти років.

<O>

Область – адміністративно-територіальна одиниця; автономна область, відрізняється особливостями національного складу населення.

Одновірне розселення – див. дисперсне розселення.

Опорні центри – великі, найбільш розвинуті адміністративні центри відповідної території, які займають центральне економіко-географічне положення.

Опитування – метод збору первинної інформації в соціально-демографічних дослідженнях з метою одержання інформації про факти зі слів опитуваного.

<П>

Пенсіонери – особи, які вийшли за межі працездатного віку, які одержують пенсію із фонду забезпечення держави.

Переміщення населення – див. міграції населення.

Переселенці – особи, що переселились із інших областей на постійне місце проживання.

Перепис населення – процес збору демографічних, економічних і соціальних даних про кожного жителя країни в закономірний момент часу, з метою отримання відомостей про чисельність, склад і розміщення населення. Перепис населення є основним джерелом даних про населення. Він охоплює всіх без винятку жителів країни, а також громадян держави, які знаходяться за її межами. Він проводиться шляхом обходу житлових приміщень і збирання шляхом опитування поіменних даних про кожного жителя. Інколи ці відомості або частину їх одержують поштою у відповідь на розісланий таким же чином запитальник (США, 1970, 1980) або в реєстраційних пунктах, куди жителі повинні з'явитися в певний строк (КНР, 1953, 1982). У програму перепису звичайно включають демографічні ознаки (стать, дата народження або вік, шлюбний стан, кількість дітей), економічні (заняття, джерело засобів існування, дохід тощо), характеристики освіченості (грамотність, професія тощо), етнічні ознаки (належність до тієї чи іншої нації, рідна мова, віра), інші (громадянство, фізичні і психічні недоліки тощо). Перепис населення проводять у короткі строки, протягом декількох днів або тижнів, у той час року, коли люди найменш рухливі. У Північній півкулі – в зимовий.

Плем'я – тип етнічної спільності і соціальної організації людей докласового суспільства, яке передувало народності; володіло слідуєчими

особливими рисами та ознаками: кровнорідні зв'язки між його членами, ділення на роди і фракції; наявність племінної території; наявність економічної спільності між ними, що виражається в колективних полюваннях і взаємодопомозі та інше.

Плинність населення – рух або міграція населення; може бути виражена сумою вибулих на інші постійні місця проживання.

Підданство – термін, який заміняє громадянство в державах з монархічною формою управління.

Побут – сфера невиробничого соціального життя, що включає як задоволення матеріальних потреб людей в їжі, одязі, житлі, лікуванні і підтримці здоров'я, так і в освоєнні людиною духовних благ, культури, людського спілкування, відпочинку, розваг.

Побутове обслуговування населення – галузь невиробничої сфери економіки, яка займається обслуговуванням населення (ремонт житла, виготовлення і ремонт меблів, прання, хімчистка, ремонт автомобілів та ін.).

«Покоління» – люди, які народились в один і той же рік; ступінь в походженні від загального пращура (дід, батько, син та інші).

Політика народонаселення – складова частина соціально-економічної політики держав, яка має завдання впливу на розвиток населення в бажаному напрямку.

Поселення (населене місце, населений пункт) – упорядкований елемент системи розселення; в широкому розумінні будь-яке місце, де селяться та живуть люди. Виділяють міські і сільські, постійні і тимчасові, сезонні і пересувні поселення.

Постійне поселення – поселення (село, хутір, селище, місто та інші), в якому населення живе, осіло і має матеріальну форму проживання, що міститься в межах визначеної селітебної території.

Постійне населення – звичайне населення, основна категорія населення, що об'єднує сукупність людей, для яких даний населений пункт або територія є місцем звичайного проживання в даний час.

Передмістя – поселення, яке розміщене за межами міської смуги і поблизу неї; відрізняється від міста-супутника великою близькістю до основного міста і залежністю від нього в адміністративному відношенні.

Працездатність – стан здоров'я, що дозволяє людині виконувати роботу визначеного обсягу і якості. Розрізняють: загальну (здатність до некваліфікованої роботи в звичайних умовах), професійну або спеціальну здатність працювати за визначеною професією, спеціальністю в незвичайних умовах; обмежену (здатність до праці з визначеними обмеженнями); непрацездатність (тимчасову і постійну – інвалідність).

Працездатне населення – населення, якому властиве за своїми фізичними можливостями повноцінно брати участь в суспільній праці.

Працездатний вік – див. трудові ресурси і працездатне населення.

Приміська зона – територія, яка оточує місто і знаходиться з ним в тісному функціональному, економічному, санітарно-гігієнічному, архітектурному і іншими видами взаємозв'язку і взаємозалежності; виконує оздоровчу функцію для міського населення.

Приріст чисельності населення – збільшення чисельності населення за визначений період; складається з природного і механічного приросту.

Професійна структура населення – співвідношення професій і спеціальностей за віком і статтю в динаміці населення, яке вивчається певним економічним об'єктом.

Професія – рід трудової діяльності заняття людини, що має комплекс спеціальних теоретичних знань і практичних навичок, набуті в результаті спеціальної підготовки та досвіду роботи.

Природний рух населення – демографічний процес, який охоплює такі явища серед населення, як народжуваність, смертність, природний приріст або зменшення населення, шлюби, розлучення.

Природний приріст населення – різниця між народжуваністю і смертністю населення; у випадку коли цей показник буде мати негативне

значення (із знаком мінус), можна говорити про природне скорочення населення

<P>

Робітники пенсійного віку – контингент трудових ресурсів; особи, які вийшли за межі працездатного віку, але які продовжують працювати в суспільному господарстві.

Робітники і службовці України – за переписом населення України до робітників і службовців відносяться: всі працюючі в державних, кооперативних і приватних підприємствах, установах та в суспільних організаціях; ті що працюють за наймом та інші.

Розміщення населення – див. розселення.

Розселення – історичний процес поширення населення по території країни або регіону, що супроводжується створенням і подальшою зміною системи населених місць. Розглядаючи всю існуючу різноманітність розселення, можна виділити такі головні і найпоширеніші його форми:

1. Дисперсне (розсіяне) сільське розселення окремими подвір'ями – садибами, яке наближає людей до місць праці. Прикладом є: хутори в Україні та фермерські поселення однодвірки у зоні гомстедів США.
2. Дисперсно-групове сільське розселення - переважаюча форма сільського розселення у більшості країн світу.
3. Місто, як найважливіша форма міського розселення.
4. Промислові поселення, які не “доросли” до рівня міст. Найуніверсальнішим видом таких поселень є гірничо-промислові поселення - селища шахтарів, золотошукачів, робітників нафтопромислів тощо). Другий масовий вид промислових поселень пов’язаний з переробкою деревини, третій – з переробкою сільськогосподарської сировини.

5. Поселення службового характеру (поза містами, у сільській місцевості). . Історично вони з'явилися лише за умов розвиненого суспільно-територіального поділу праці.

6. Розселення кочових народів, коли постійні населені пункти, як правило, відсутні, а кочове населення має лише тимчасові стоянки – табори. Кочівництво – це форма розселення із специфічним господарським побутом.

Раси – це ареальна група людей, яка історично склалася, зв'язана єдністю походження, які виражаються в спільних морфологічних ознаках, що міняються в певних межах.

Район – в Україні основна одиниця адміністративно-територіального поділу в сільській місцевості, складова частина території автономної республіки, областей.

Рекреація – відпочинок, відновлення сил людини, що затрачені в процесі праці. Рекреаційна діяльність охоплює різні види занять (туризм, фізичне виховання, спорт, художня самодіяльність та інші).

Релігія – світогляд і світосприйняття, а також відповідна поведінка і специфічні дії (культ), яка полягає на вірі в існування богів.

Релігійний склад населення – приблизна чисельність послідовників різних та найбільших за віросповіданням релігій (млн. осіб): християн – більше 2170, в т.ч. католиків – 1050, мусульман – 1,6 (із них сунітів – 940, шиїтів – 120), індуїстів – 1033, буддистів – 488, конфуціанців – 180, синтоїстів – 90.

Репатріація – повернення на батьківщину військовополонених і цивільного населення, що було насильно переселене за межі своєї країни в результаті військових дій.

Репродуктивність населення – відновлення населення. Репродуктивна поведінка населення – встановлений традиційний тип відтворення населення.

Реєміграція – повернення емігрантів на їх історичну батьківщину.

Рівень життя – ступінь задоволення фізичних, духовних і соціальних потреб людей, забезпеченість населення потрібними благами.

Рідна мова – мова, на якій людина розмовляє з дитинства.

Ройове розселення – див. дисперсне розселення.

Руральна форма розселення – групова форма розселення, яка розповсюджена в сільській місцевості; включає поселення, що спеціалізуються в сільському і лісовому господарстві.

<С>

Сальдо міграцій – відмінність між сумою емігрантів і іммігрантів, або між сумою відтоку і притоку населення, або кількістю прибувчих і вибувчих осіб за певний проміжок часу; виражається абсолютним показником, або відносним – на 100 або 1000 ос. населення.

Самодіяльне населення – сукупність осіб, що мають самостійне джерело засобів існування (трудові доходи, стипендія і пенсія).

Світові міста – міста, що мають функції планетарного значення за концентрацією виробництва товарів, накопиченням інформації. Головні ознаки: велика людність, проведення фінансово-управлінських операцій та надання ділових послуг, концентрація штаб-квартир транснаціональних корпорацій, банків, юридичних фірм, рекламних агенств.

Світова релігія – релігія, яка отримала поширення серед народів різних країн світу та на різних континентах.

Сезонні міграції населення – тимчасові міграції, які тривають від одного тижня до одного року; обумовлені сезонною працею в сільському господарстві і деяких галузях промисловості, на транспорті, а також у зв'язку з сезонністю відпочинку і навчання населення.

Селітебна щільність населення – число несільськогосподарського населення, що припадає на одиницю забудованої території.

Селітебна територія – земельні ділянки, зайняті містами і селищами міського типу, а також призначені для міського будівництва.

Село, селище – вид сільського поселення (низова адміністративно-територіальна одиниця).

Селяни – жителі хуторів, сіл, селищ та інших сільських поселень.

Середня відстань між поселеннями – характеристика заселеності території; виражається відстанню (км) між поселеннями при визначеній їх густоті, вираховується за формулою: $P_{св} = K$, де $P_{св}$ – середня відстань між поселеннями; K – густина поселень.

Середня величина сім'ї – кількість членів сім'ї, яка розраховується за даними перепису населення.

Сільське поселення – поселення, розміщене в сільській місцевості, які за людністю не можуть бути віднесені до міських, а жителі їх зайняті головним чином в сільському, лісовому господарстві.

Сільське розселення – форма територіальної організації життя населення на позаміській території у вигляді сукупності сільських поселень, призначених для постійного або тимчасового проживання. Його головні господарські функції: сільськогосподарське виробництво, лісове і лісопромислове господарство, рекреаційне обслуговування, природоохоронні функції (рис. 3.3).

Сімейний склад населення – розподіл людей за сім'ями різної величини, складу і типу. Залежить від віково-статевого складу населення і складається під впливом шлюбних процесів, розлучень, народжуваності і смертності. В Україні, після повномасштабного вторгнення 24 лютого 2022 р. російських військ зросло число людей, які проживають поза сім'єю, що пов'язано із зростанням мобілізації чоловічого населення до Збройних Сил України та загальної міграційної мобільності населення.

Сітка поселень – сукупність всіх або певного функціонального типу (сільського, міського), за величиною, походженням і т.д., поселень на будь-якій території.

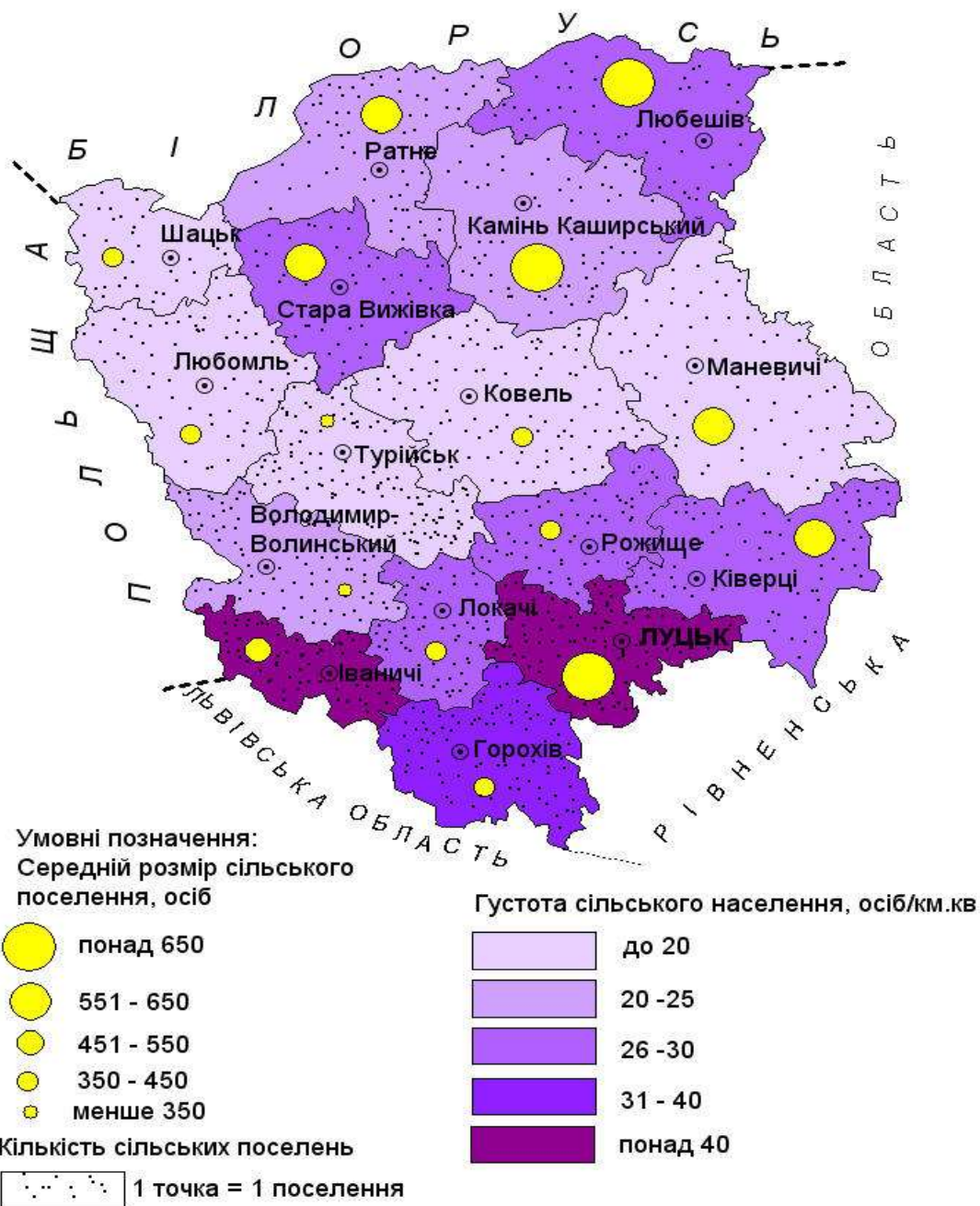

Рис. 3.3. Сільське населення в обласній системі розселення станом на 2021р.

Система розселення – історично складений виробничо-територіальний комплекс взаємопов'язаних елементів – поселень, як місць концентрації населення і його соціально-економічної діяльності, що утворює єдність населення з середовищем існування на основі внутрішніх і зовнішніх економічних зв'язків.

Смертність населення – процес втрати населення внаслідок смерті, частота випадків смерті серед визначеної сукупності населення, що визначається числом померлих за певний період на 1000 ос. населення.

Співвідношення між сільським і міським населенням – ступінь або рівень урбанізації країн і районів (див. урбанізованість).

Соціально-економічні карти – географічні карти, що відображають різноманітні соціальні явища – народонаселення, економіку, культуру тощо.

Соціологія – наука про суспільство.

Старожили – населення, яке проживає в даній місцевості з народження (місцеві уродженці), і та його частина, яка прибула в дане місце десять і більше років назад.

Статистика населення – див. демографічна статистика.

Структура зайнятості населення – розподіл зайнятого населення між різними сферами виробництва і окремими її галузями.

Структура населення – прояв основних видів руху населення: соціальна (класів, груп) і виробнича (професій, класифікацій) мобільність населення; міграційна рухомість населення і його просторове розміщення; природний рух населення.

Статєво-вікова піраміда – діаграма, яка зображає різницю в статєвому і віковому складі населення.

Статєвий склад населення – співвідношення чисельності чоловіків і жінок у складі населення. На 2022 рік налічувалося 4,041 млрд. чоловіків і 3,969 млрд. жінок, тобто чоловіче населення переважало на 72 млн. осіб. У

високо розвинутих країнах частка чоловіків становить 48,2 %, а в країнах третього світу – 50,9 %.

Субурбанізація – посилений ріст приміських поселень (субурба) на протилежній частині міста – міського ядра..

Сфера обслуговування – сукупність галузей народного господарства, продукція яких виступає у вигляді певної діяльності – послуг.

<Т>

Темпи росту чисельності населення – співвідношення приросту населення за визначений період часу.

Територіальна організація міста – управління системою міського поселення, що складається із сукупності міського населення, матеріальних форм виробництва, виробничої і соціальної інфраструктури, що знаходиться в постійному розвитку.

Тип відновлення населення – співвідношення порівняно стійких у часі рівнів народжуваності і смертності населення, зміна яких відбувається в зв'язку з якісною зміною рівня виробничих відносин.

Тип поселення – див. поселення, функціональний тип міста, функціональний тип сільського поселення і топографічні типи поселення.

Тип урбанізації – характер росту міського населення у зв'язку з особливостями історичної формації.

Тип сільського розселення в Україні – особливості сільського розселення на території країни, обумовлена зональністю природних умов і територіальною організацією господарства.

Тимчасові поселення – поселення, створені населенням, на деякий час (геологічна розвідка надр, видобуток рідкоземельних корисних копалин) тощо.

Топографічні типи поселення – особливість розміщення поселень, пов'язаних з рельєфом місцевості; розрізняють долинний, долинно-балковий, водороздільний, терасовий.

Трудова активність населення – рівень зайнятості трудових ресурсів в суспільному виробництві; виражається відношенням числа всіх працюючих в суспільному виробництві, тих хто навчається (старші 16 років) з відривом від виробництва до працездатного населення у працездатному віці.

Трудові ресурси – частина населення країни, що володіє необхідним фізичним розвитком, знаннями і практичним досвідом для роботи в суспільному виробництві; включає як зайнятих, так і потенційних робітників.

Туризм – подорож у вільний час від роботи; один із видів рекреації: включає в себе оздоровлення, пізнання, відновлення виробничих сил людини тощо.

Туристи – особи, які тимчасово і добровільно змінили місце проживання різноманітною метою, крім діяльності, що оплачується в місті постійного проживання.

<У>

Управління розселенням – сукупність заходів, що проводяться державою, направлених на формування системи розселення, що сприяє розвитку виробничих сил і вирішенню конкретних завдань соціально-економічного розвитку країни включає два етапи: географічне вивчення розселення, системний аналіз розселення.

Урбанізація – ріст міст і міського населення; історичний процес збільшення ролі міст у розвитку суспільства, що супроводжується соціально-економічними перетвореннями міст і сіл на основі поглибленого суспільного поділу праці, розвитку індустрії, транспорту і інших несільськогосподарських видів діяльності людини. Процес урбанізації має дві фази: концентрацію і накопичення економічного і культурного потенціалу суспільства у великих

містах; освоєння цього потенціалу іншими містами і сільськими поселеннями дає новий поштовх для розвитку головних центрів.

Історична динаміка урбанізації виглядає так: у 1800 р. частка міського населення становила близько 3 %, в 1850 р. – 6,4 %, в 1900 р. – 19,6 %, в 2020 р. майже 56 %.

Урбанізована зона – вид міської форми розселення, при якій всі сільські поселення знаходяться в положенні приміських, розміщених в складі агломерації або між сусідніми агломераціями.

Урбанізованість – показник урбанізації; виражається відношенням кількості міського населення до кількості населення досліджуваної території.

<Ф>

Фертильність – властивість зрілого організму давати потомство; виражається коефіцієнтом фертильності (пологів) - кількістю народжених, на 1000 жінок фертильного віку. Крім того, виділяються коефіцієнти за шлюбною і позашлюбною фертильністю.

Фертильний вік – період дітонародження жінками; вік жінок приймається від 15 до 49 років.

Форми розселення – основні види групової просторової організації розселення; виділяються: дисперсна – розселення у вигляді окремого житла і виробничих приміщень (хутір, садиба, ферми, пасіки та ін.); дисперсно-групова – розселення у вигляді порівняно щільних груп жителів і виробничих приміщень (село і інші); міська (міста і селища); промислова (селище промислового, транспортного і інших монофункціональних типів); вузькоспеціалізована (невелике поселення лісової охорони, кордону, санаторії, польові станції і інші); кочові (тимчасові зупинки – табори геологів, мисливців тощо).

Функціональний тип міста – тип міста, що визначається часткою зайнятого населення в сфері промислового виробництва і транспорту,

виділяють такі міста: індустриальні центри, місцеві організуючі центри, оздоровчі центри, перехідні до індустриальних центрів, транспортні центри, багатофункціональні міста, перехідні до багатофункціональних і інші міста (рис. 3.4).

Функціональний тип сільського поселення – тип сільського поселення, що визначається характером виробничої діяльності більшості його населення, об'ємом та вартістю виробленої продукції його працездатною частиною населення; в залежності від цього сільські поселення поділяються на сільськогосподарські, несільськогосподарські (рибопромислові, гірничодобувні, обробні, транспортні і інших галузей промисловості) і змішані (багатофункціональні і організаційно-господарські).

Функції міста – головна роль міста, що визначає його функціональний тип; поділяється на економічні і неекономічні, містоутворюючі і містообслуговуючі.

<X>

Хата – у українців, білорусів і частини росіян (південні регіони) сільське житло у якому є піч, сіни і господарські приміщення. Зовні і в середині її обмазують глиною і білять. Дах солом'яний, очеретяний.

Хутір – однодвірне сільське поселення.

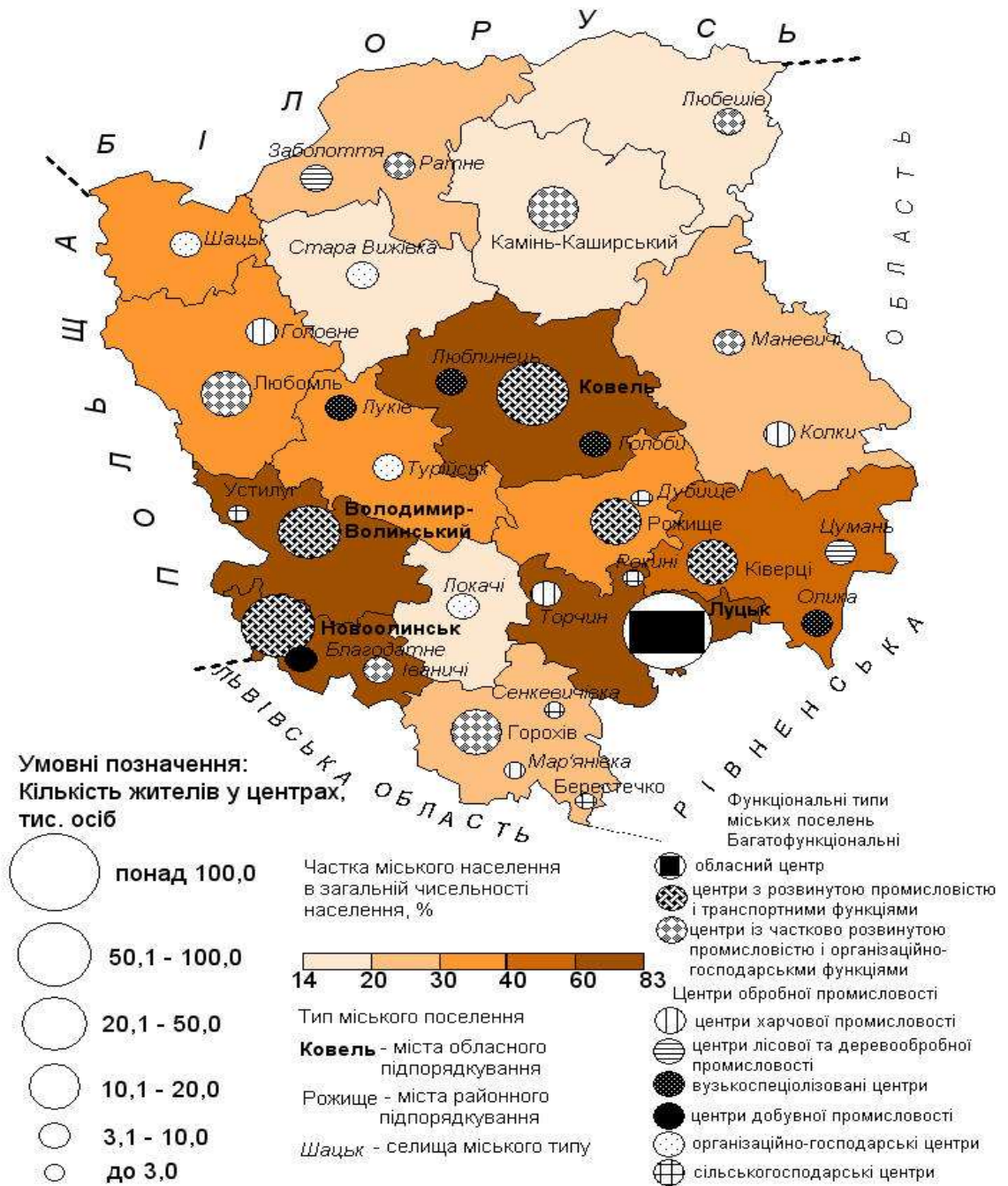

Рис. 3.4. Функціональні типи міських поселень Волинської області

<Ч>

Чисельність населення – кількість людей, що проживає в даний момент на певній території або в поселенні (див. людність); встановлюється в результаті поточного обліку, перепису населення і прогнозних оцінок. Населення нашої планети складає на 2022 рік – 8,0 млрд. осіб.

<Ш>

Шлюб – історично обумовлена, санкціонована і регульована суспільством форма відносин між чоловіком і жінкою, яка встановлює їх права і обов'язки по відношенню один до одного і до дітей.

Шлюбність – частота випадків реєстрованого шлюбу серед окремих груп населення; виражається числом осіб зареєстрованих в шлюбі за певний період (як правило за рік) на 1000 осіб населення (коефіцієнт шлюбності). Час одруження у різних країнах неоднаковий, як правило він регулюється законом, але в деяких країнах це питання законодавством взагалі не регулюється.

<Щ>

Щільність населення – рівень заселеної території; важлива соціально - економічна категорія, що відображає відношення між населенням і територією, а також джерелом природних матеріальних ресурсів; виражається числом постійних жителів, що припадає на одиницю загальної площі (як правило на один кілометр квадратний) заселеної території.

Щільність поселень – характеристика заселеної території; виражається числом поселень, що припадає на одиницю площі території (на 100 або 1000 кілометрів квадратних).

ВИСНОВКИ

На сучасному етапі розвитку української школи особлива увага повинна приділятися якійсь підготовці учнів. Для забезпечення учнів науково-теоретичними і практичними знаннями і вміннями, вчителю потрібно: глибоко володіти знаннями свого предмету; мати навик проведення практичної роботи в школі і поза школою; поповнювати знання шляхом самоосвіти та ін.

Основну частину знань будь-якої учбової дисципліни складають поняття, через які розкриваються зв'язки між об'єктами і явищами оточуючого середовища, а також його закономірності. При формуванні понять варто врахувати наступні положення. Поняття можна поділити на групи за різними ознаками. За змістом поняття поділяються на групи, які відповідають різним розділам географії (економічній і соціальній географії, політичній географії, демографії, гідрології тощо). В кожній системі знань виділяються основні поняття. Та чи інша система понять має свою логіку розкриття суті географічних об'єктів та явищ. Виходячи із обсягу об'єктів, поняття поділяються на загальні і одиничні. Цей поділ важливий для визначення співвідношення між загальними і одиничними поняттями при їх формуванні. Саме за цим принципом побудовано «Понятійно-термінологічний словник з дисципліни «Географія населення».

Словник-довідник містить майже 300 понять та їх тлумачення з навчальної дисципліни «географія населення», що вивчається учнями в закладах загальної середньої освіти. Викладений понятійно-термінологічний апарат містить значну інформацію також для студентів, які вивчають курс «Географія населення з основами демографії» та курс «Географія населення з основами етнографії». Подані матеріали, розкривають сутність сучасної демографічної ситуації, наприклад, «Населення Волинської області», «Населення України» тощо, а також пропонується інформація про нації і національні меншини, що проживають на території України і т.д.

У словнику врахована також логічна структура, тобто підпорядкованість понять. Розкриття понять з окремих систем знань показує, що поняття ні за

своїм змістом, ні за логічним значенням не існують поза зв'язком з іншими поняттями, кожне поняття знаходиться в певному відношенні з усіма іншими. Крім того, взаємозв'язок між собою проявляється в певній взаємодії.

Необхідність підготовки та дослідження такого роду магістерської роботи, викликана певною нестачею навчальних посібників з географії населення для школярів загальноосвітніх шкіл. Підготовка словника пояснюється і різним характером тлумачень ряду понять по народонаселенню, що подаються в різних джерелах. Також однією із причин роботи над формуванням словника-довідника, постала, на наш погляд, відсутність універсального навчального посібника який би охоплював основні поняття географії населення та був підкріплений статистичними матеріалами Всеукраїнського перепису населення 2001 р. та статистичними щорічниками, які видаються в Україні. При формуванні словника використані результати понятійно-термінологічних словників окремих наук, літературні джерела, періодичні видання.

Розглянувши поняття “населення” в економічній і соціальній географії, в роботі обгрунтовано та охарактеризовано науково-теоретичні основи створення термінологічного словника, що в подальшому дало можливість набути знання у виборі та побудові термінів і понять географічної науки. Публікації у кожному розділі розміщені в алфавітному порядку. Слова, на які даються посилання, виділено напівжирним шрифтом.

Понятійно-термінологічний словник може бути використаний при вивченні географії населення в школі, в підготовці учнів до НМТ з географії, в роботі географічних гуртків, факультативних курсах географії, а також у краснавчій і позакласній роботі. Зібрані і систематизовані поняття і терміни матимуть практичне значення і у вузівському курсі “Географія населення”, оскільки структура словника, на наш погляд, в цілому дозволяє розкрити основні аспекти дослідження географії людини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алаев Э.Б. Социально-экономическая география: Понятийно-терминологический словарь. М., 1983.
2. Алаев Э.Б. Экономико-географическая терминология. – М.: Мысль, 1976.
3. Антипова Е. А. География населения мира: курс лекций / Е. А. Антипова. – М.: БГУ, 2003.
4. Атлас вчителя. К.: ДНВП «Картографія». 2010.
5. Атлас світу. – Київ.: ДНВП «Картографія», 2010.
6. Безлюбченко О. С. Урбаністика / О. С. Безлюбченко, О. В. Завальний. – Харків : ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2015.
7. Вакуленко М. О. Українська термінологія: комплексний лінгвістичний аналіз: монографія / М. О. Вакуленко. – Івано-Франківськ : Фоліант, 2015. – 361 с.
8. Вікіпедія // Вільна енциклопедія. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/Головна_сторінка.
9. Влах М. Географія населення: словник-довідник. – Видав. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2005.
10. Вовк І.В. Поняття «реіндустріалізація» в суспільній географії // Науковий вісник Чернівецького університету : збірник наукових праць. Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2014. – Вип. 696 : Географія. – С. 76-80.
11. Географический энциклопедический словарь (географические названия). – М., 1988.
12. Географічна енциклопедія України. – К., 1989-1992.
13. Географічний словник. URL: <http://www.geograf.com.ua/glossary>
14. Геоурбаністика : навч. посіб. / О. Л. Дронова. – К. : Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2014.
15. Геоурбаністика: навчальний посібник / авт.-уклад. О. Д. Лаврик. – Умань : ФОП Жовтий О. О., 2014.
16. Геоурбаністика : посіб. для студ. вищих навч. закладів / Е. Н. Перцик. – М. : Видавничий центр «Академія», 2009.

17. Голіков А. П. Словник – довідник суспільно-географічних термінів / А. П. Голіков, П.О. Черномаз, Н. А. Казакова. – Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2001.
18. Готт В.С. О понятийном аппарате современной науки. – Вопросы философии, 1982, №8. С. 80-87.
19. Демографический энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1985.
20. Демографічний щорічник України. – К.: Державна служба статистики України.
21. Джаман В. О. Регіональні системи розселення: демогеографічні аспекти / В. О. Джаман. – Чернівці.: Рута, 2003.
22. Довгань Г. Д. Географія : підруч. для 8 кл. закл. загал. серед. освіти / Г. Д. Довгань, О. Г. Стадник. – 2-ге вид., перероб. – Харків : Вио-во «Ранок», 2021. 272 с. : іл..
23. Доценко А. І. Територіальна організація розселення (теорія та практика) / А. І. Доценко. – К., 2010.
24. Екологія - охорона природи - словник-довідник [Електронний ресурс] – Режим доступу - <https://subject.com.ua/ecology/conservation/4644.html>
25. Економічна і соціальна географія світу: Навч. посіб. / За ред.. Кузика С. П. – Львів: Світ, 2005.
26. Енциклопедія історії України: Т. 2: Г-Д / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во "Наукова думка", 2004. - 688 с.: іл
27. Энциклопедический словарь географических терминов. – М.: Просвещение, 1968.
28. Етнонаціональний розвиток України. Терміни, визначення, персоналії. – К., 1993.
29. Заставецька О. В., Заставецький Б. І., Ткач Д. В. Географія населення України. Навч. посіб.. – Тернопіль, 2007.

30. Кобернік С. Г. Методика навчання географії в загальноосвітніх навчальних закладах : посіб. для вчителя / С. Г. Кобернік, Р. Ф. Коваленко, О. Я. Скуратович. – Київ : Навч. книга, 2005.
31. Краткая географическая энциклопедия. – М.: Мысль, 1960-1966. Т. 1-5.
32. Лаврук М. М. Методика навчання географії: практична і самостійна робота студентів : навч.-метод. посіб. / М. М. Лаврук. – Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2015.
33. Мельник І. Г. Депопуляція в Україні: національна специфіка та регіональні особливості // Часопис соціально-економічної географії 13 (№ 2 (2012)), с. 61-65.
34. Методичний портал для вчителя. URL: <http://metodportal.com>.
35. Навчальна доктрина розвитку освіти України у XXI столітті: Освіта, 2001, 18 липня.
36. Навчальні програми, підручники, навчально-методичні посібники рекомендовані МОН. URL.: <https://mon.gov.ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programipidruchniki-ta-navchalno-metodichni-posibniki-rekomendovani-mon>.
37. Народы и религии мира: Энциклопедия / Ред. В. А. Тишков. – М.: БРЭ, 1998.
38. Олійник Я. Б. Вступ до соціальної географії: навч. посіб. / Я. Б. Олійник, А. В. Степаненко. – К., 2000.
39. Пістун М. Д. Теоретичні основи суспільної географії. – К., 1996.
40. Поняття інфраструктури рекреаційної території [Електронний ресурс]- Режим доступу - https://tourlib.net/books_ukr/velychko3-1.htm
41. Прибиткова І. М. Основи демографії. – К.: АртЕк, 1995.
42. Про майбутнє українських міст [Електронний ресурс] – Режим доступу - https://dt.ua/internal/pro-maybutnye-ukrayinskih-mist-251688_.html
43. Прокопа І. Сільські території України: дослідження і регулювання розвитку // Економіка України. — 2007. — № 6 (547).

44. Результати Першого Всеукраїнського перепису населення 2001 р..
<http://www.ukrcensus.gov>.
45. Савчук І. Г. Словник суспільної географії / І. Г. Савчук. URL:
<https://geohab.org.ua/geography>.
46. Словник-довідник з економічної географії. 9-10 класи / Т.В.Буличева,
К.О.Буткалюк, Т.А.Гринюк та ін. За наук. ред. В.Г.Щабельської. - Х.: Вид.
група «Основа», 2004. - 112 с.
47. Словник іншомовних слів. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<https://www.jnsm.com.ua/sis/>
48. Соціальна географія : словник-довідник / М. І. Білецький, І. В. Ванда, Л. І.
Котик. – Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2014. – 164 с.
49. Топузов О. М. Загальна методика навчання географії :
підручник / О. М. Топузов, В.М. Самойленко, Л. П. Вішнікіна. – Київ :
Картографія, 2012. – 512 с.
50. Топчієв О. Г. Основи суспільної географії: навч. посіб. / О. Г. Топчієв. -
Одеса : Астропринт, 2001.
51. Топчієв О. Г. Суспільно-географічні дослідження: методологія, методи,
методики: навч. посібник / О. Г. Топчієв. – Одеса, 2005.
52. Трудові ресурси [Електронний ресурс] – Режим доступу -
<http://wikiinfo.mdpu.org.ua/index.php>
53. Українська електронна енциклопедія освіти. URL: <http://eduglos.iitta.gov.ua>;
<http://nauka.gov.ua/infrastructure/r.pfzfcHRs>.
54. Урбаністика: Навч. посіб./ О. С. Безлюбченко, О. В. Завальний. – Харків:
ХДАМГ, 2003. - 254 с.
55. Урбаністика [Електронний ресурс] – Режим доступу -
<https://uk.wikipedia.org/wiki/>
56. Яковенко Р. В. Національна економіка : навч. посіб. / Роман Яковенко. –
Кіровоград : «Пік», 2009. – 548 с. : іл.
57. Geography Wiki. URL: <http://geographyexpert.wikia.com>.

58. <http://www.ukrstat.gov.ua> [Електронний ресурс] – Державна служба статистики України.
59. <http://www.idss.org.ua> [Електронний ресурс] – Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України імені М.В. Птухи.
60. <http://www.unfpa.org> [Електронний ресурс] – Фонд народонаселення ООН.
61. <http://en.unesco.org/> [Електронний ресурс] - Організація ООН з питань освіти, науки і культури.